

A HUSZADIK SZÁZAD KÖNYVTÁRA.

7.

KOLLEKTIV LÉLEK

IRTA

DR JÁSZI VIKTOR

JOGAKADEMIAI TANÁR

KÜLÖNLNYOMAT A HUSZADIK SZÁZAD-BÓL

BUDAPEST

POLITZER ZSIGMOND ÉS FIA KÖNYVKERESKEDÉSE

1904

VÉCSEY TAMÁS

URNAK

AJÁNlja 40 ÉVES TANÁRSÁGA ÜNNEPÉN

HÁLÁS TISZTELETTEL

A SZERZŐ

I Áttekintés. Néhány elmélet.

1. A kérdés tulajdonképpen ez: igaz-e, hogy az emberi egyénekből alakult összességeknek külön önálló lelki életjelenségeik vannak, melyek bár az összességet alkotó egyének psychéiből alakultak, de azoktól külön valamik, azokkal egyenként nem esnek egybe; nem azok egyszerű sommázatai, hanem új eredmények, melyeknek tényezői az egyesek.

A társadalmi jelenségekkel foglalkozók két nagy, külön mezőkön táborozó hadserege, a szociológusok és a régibb gondolkodásirány hívei — a kiket talán leginkább az *induktivek* és a *deduktivek* elnevezésekkel lehetne megkülönböztetni¹ — mind

¹ Érdekes kérdés, hogy mi a lényege a két nagy tábor közt való különbségnek, a mit mindenki érez, sőt tud is, de korrekté megállapítani annyira nehéz. Megjegyzem, hogy most itt teljesen figyelmen kívül hagyom azon ellentétet, mely jogászok és szociológusok közt van, s a mely nem ellentét, csak félreismerés, mert mindegyik mással foglalkozik, s így egyik tevékenység egyáltalában nem zárja ki a másikat. Hanem a társadalom törvényszerűséget és természetét vizsgálók két táborát nézve talán ott lehet a különbséget találni, hogy a régiek sokkal összetettebb jelenségek-nél állanak meg s azokat hajlandók elemeknek elfogadni, vagyis a társadalmi jelenségeket mai összetett formájukban, vagy legfeljebb aránylag rövid történelmi háttérükkel (mikor még mindig igen összetettek) összefüggésben szemlélik; s így ezeknek bizonyos állandó lényegi jelleget tulajdonítanak, s önmagukban ilyen abszolút jelleggel felruházni s elfogadni hajlandók, ellentétben a szociológusokkal, a kik mindent relatívnak, állandó fejlődés vagy ha tetszik átalakulás alá vetettnek s e változások produktumának tekintenek, s így időlegesnek, viszonylagosnak, történelemelőtti idők

a két irány nagyban foglalkozik e kérdéssel. Hogy a deduktívek különösen annak jogi részével vagy jogilag jelentkező kérdéseivel foglalkoztak, természetes, mert a társadalom első sorban hatalmi kialakulásában lesz szembetűnő, ebben pedig a jogi momentumok játszáka a legfeltűnőbb s legkönnyebben felismerhető szerepet; s így természetesen a jogászok kezébe kerül a társadalom, mint állam, mivoltának, természetének, olyan a milyen vizsgálata. De másrészt ezen gondolkodásmód a jelenségeket adott, s eléggé kis latitudineben fejlődő s változó kategóriáknak hajlandó felfogni, s így különösen minden tételesre fordítja figyelmét, ennél fogva első sorban a jogra mint legtételesebbre minden szabályozás vagy kapcsolat közt, mely az államban szerepel.

Itt aztán a jogi személy tana az, a melynek formájában ez a kérdés felvetődik, s megoldást keres. Gyakorlati szükség hoz magával olyan jogi szabályozást, melynél a jogok és kötelezettségek alanyának nem egy egyén, hanem az egyének bizonyos köre tétetik meg, helyesebben, ismertetik el. De ezenkívül is komplikált szerkezetű együttes fellépéseknek, érzület- és érdekkialakulásoknak oly jelenségeivel találkozik az elmélkedő tudós ép úgy, mint a gyakorlati törvényhozó, melyeket jogilag is, ethikailag is figyelembe kell vennie, s melyek akarva nem akarva az egyéneken túlmenő személyiség vagyis lelki egység felismerésére vagy feltételezésére kellett, hogy vezessenek.

Másrészt a szociológusokat is izgatja ez a kérdés, annyival is inkább, mert egész világnézetük is végső sorban e kérdés fölvetésére s valamelyes válaszára késztet. Mikor ök a társadalmat is besorozzák a természet világába, s lényegileg összefüggő fokozatos jelenségsorozatot ismernek fel az anorganikus lét körétől kezdve föl a társadalomig, csak természetes, hogy itt ez utolsó fokon is keresni kellett az addigi fokok közt jelentkező kapcsolódási módot, azt t. i., hogy az előző fokon mutatkozó jelenség csoportosulások és természettörvények a magasabb fokon s körben is érvényesülnek módosult formában vagy új kombinációban. És így miután az állatoknál s fokozott mértékben az embernél szerepel az a plusz, az, a mit a lelki

s történelmen kívül álló helyek (etnográfia) jelenségeivel kapcsolatban állóknak, vagy egyazon töből fakadottnak tartják, s így amazoknak összetett fogalmainál (pl. hazafiság, szeretet, vallás, királyság) meg nem állanak, hanem fejlődési előzményeikre vezetik vissza, felbontják, s az így nyert elemeket synthesisre is felhasználják.

élet jelenségeinek nevezünk, ennek lételet és hogy mily módon és mily törvények szerint jelentkezik, kellett a társadalomra nézve is keresni. Mert akár tekintette a szociológus a társadalmat organizmusnak, akár egy más, mondjuk hyperorganikus, »szociális« jelenségnek, az elől nem térhet ki, ha csak egész gondolkodási alapját nem akarja lerontani, hogy a társadalmat egységnek fogja fel, tehát az individuumokat mint alkatrészeket egybefoglaló új valaminek, mely a maga életét éli saját törvényei szerint; vagyis hogy ne az egyént tekintse a természet utolsó szavának. Ennélfogva keresnie kell a társadalomban is azt, habár változott formák közt is, a mi a megelőző fokon, az egyénben megvan, a psychét; és így elő áll a társas alakulatok lelki világának a kérdése és feleletet kér.

Igaz, hogy e sorozat ellen: anorganikus világ, organikus lények s köztük állat, ember s aztán társadalom, ellenvetést lehet tenni; és így azon következtetés ellen is, hogy tehát a következő magasabb fokon, a társadalomban keressük a psychét, mivel az előző fokon, az emberben már meg van. Tudniillik azt az ellenvetést lehet tenni, hogy nem ez a helyes sorozat: az állatok a fejlődés mind magasabb fokán, végül az ember, s aztán a társadalom, mert vannak állati társadalmak is. Tehát a társadalom nem az organikus lét végső legmagasabb foka, nem ebben a dimenzióban keresendő. Vagyis az élet jelenségei nem egy dimenzióban terjednek, nemcsak hosszirányban, az organikus lét különböző fázisaiképen. Hanem más iránya is van a fejlődésnek, t. i. egysejtű lét, organizmus és szocietás; és ez a, mondjuk, szélességi dimensio is figyelembe veendő. Némely élet csak az egysejtűségig viszi; sok más az organizmusig; még azután némely organizmusok társas egységekké, szocietásokká is fejlődnek. De ha így is fogjuk fel az élet hierarchikus felépítését s rendjét, a társadalomnak, mint egy életerniveaunak felfogása, akkor is okvetlenül felteszi a kérdést: van-e annak külön psychéje?

2. Mindkét táborból tekintélyes számban vannak, a kik némely társas alakulat lelki egységét és így külön psychéjét is felismerni vélik s elfogadják. Csak az a baj, hogy kellő magyarázatot nem kapunk, a kérdés világosan nem fejtetik ki.

Ebben a hiányosságban szenvednek mindkét irány fejtegetései, úgy hogy nem látszik hiábavalónak e kérdést újra vizsgálat tárgyává tenni s ebben különösen arra törekedni, hogy szétválasszuk azt, a mit mint pozitív eredményt és magyarázatot

szolgáltatathatunk attól a minősítéstől, a melyben e tényeket része siteni akarjuk, a mi már többé-kevésbé hozzátetés jellegével bír.

A szociológusok különböző álláspontjait e kérdésben monografikus részletességgel ismerteti Hegedűs Lórántnak igen érdekes dolgozata: »A szociológia sarktétele«, úgy hogy elég e munkára utalnom. A másik irány felfogásának irodalomtörténetét is egy nagy gonddal készült munka tárgyalja irodalmunkban, a Tegze Gyula műve: »Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének theóriája.« Mégis, mivel e mű szélesebb keretben tárgyal és így nagyobb vonásokban adhat csak ismertetést, nem tartottam feleslegesnek éppen a szoroson idevágó főbb nézeteket egymás mellé állítani és így átvizsgálni, meddig jutottak a deduktívek, mennyire tisztázták e kérdést; és ezt annyival is inkább, mert éppen e gondolkodásirány híveinél lép fel a legnagyobb pozitivitással e gondolat, sokszor szinte alapjául szolgál az államról vallott felfogásuknak, s így méltán várhatnánk ez oldalról kimerítő fejtegetéseket.

Azonban a deduktívek, ha konstatálják is a társadalom, vagy az állam lelki egységét, személyi voltát, azt szinte mint apriorisztikus tételt állítják oda, a nélkül, hogy annak lételet bizonyítani, megértetni, magyarázni tudnák. Azt mondhatnám, megalégszenek a konstatálással. Ugy hogy a kiben hasonló impresszió már van, vagy a ki esküszik a mester szavára, elfogadja, de a kételkedőt meg nem hódítják, a világosan látni akarót ki nem elégítik. Hogy mennyire elégnek látszik a konstatálás és nem kutatják a benső szerkezetet, példa rá Jelűnek, a ki a Hobbes személyiségi elméletével annyira meg van elégedve, hogy azt mondja róla:¹ »Die spätere juristische Theorie hat diesen Ausführungen — abgesehen natürlich von der Verwerfung der naturrechtlichen Grundlage — nichts wesentlich Neues hinzufügen können.«

Pedig nyilvánvaló, hogy *Hobbes* személyiségi elmélete, eltekintve most attól a szerződési alaptól is, igen gyönges kezdetleges. Ő egyszerűen úgy képzei az állam személyiségét, hogy a társadalomnak minden tagja abban az alávétési szerződésben átruházza minden hatalmát és erejét egy emberre vagy egy gyülekezetre, vagyis, hogy egy ember vagy egy gyűlés minden egyes embernek személye helyett szerepeljen.²

¹ Jellinek: System der subj. off. Rechte 32. 1.

² . . . id est ūt unus homo, vei coetus unus Personam gerat unuejusque hominis singularis. Leviathan C. 17.

Igyekeznek ezt többnek feltüntetni a pusztá megegyezésnél vagy az egyértelműségénél. Azt tartja, hogy abban az egy Személyben mindenkinek valóságos egyesülése van.¹ Ámde arra, hogy miben áll ez a vera Unio, a mi két személyivé teszi, hogy értsük meg az egységgé válást, feleletet hiába keresünk. Alapjában az ő elmélete szerint csak abban van a személyiség, hogy az egyesek akaratukat egyezményileg alávetik egy egyén vagy gyűlés akaratának, tehát engedelmességet fogadnak, s így az az egy egyén vagy gyűlés minden ember nevében tesz, akaratát az engedelmességnél fogva mindenki magáénak vallja, s így az az összesség mint egy személy cselekszik. Végre is jogi formulává válik, a mint azt maga Hobbes is egy helyütt kifejezi.² Vagyis Hobbes a mechanikus engedelmességi kapcsolat segítségével konstruálja meg az államnak személyi egységét az uralkodóban, útját egyengetve, sőt bizonyos tekintetben meg-alapítva a jogászai kezelés számára azt, hogy az államot személyiségnek kell felfogni, de magára a kérdés érdemére semmi felvilágosítást nem ad.

Ép úgy hiábavaló keresnünk *Rousseau*-nál felvilágosítást az »összlélekre«, a kinek »volonte generál«-ja pedig ilyesmit látszik ígérni.

Az ő gondolkodása szerint is a természeti, szerződés előtti állapotban különálló egyéni erők egyesíttetnek ily elv alapján »Chacun de nous met en commun sa personne et toute sa puissance sous la supreme direction de la volonte generálé; et nous recevons encore chaque membre comme partié indivisible du tout.«³ Ő maga is azt mondja, hogy ily szerződés kifejezetten valószínűleg soha sem kötöttett;⁴ ennél fogva ez a formula csak a vezérlő gondolat, vagy azon viszony legáltalánosabb kifejezése volna, mely az emberek ezen állami egyesülésében az ő felfogása szerint szerepel és érvényesül. És így tőle is következtetlenség, ha mindjárt rá cet acte l'associationról szól, a mely pedig szerinte is sohasem történt meg, s az emberekben nem is tudatos, legfeljebb a természet jogászok által

¹ Est enim in Personam unam vera omnium Unio.

² „Instituitur civitas, quando homines sponte sua convenientes singuli cum singulis paciscuntur, ut cuicunque homini vei coetui pars major suffragiis suis Personam omnium gerendi Jus contribuit, illi omnes obedirent” Leviathan C. 18.

³ Contrat social. L. I. Ch. VI.

⁴ U. o. ötödik bekezdés.

lett azzá, s ehhez fűzi a *corps moral et collectif* létrejövetelét. És itt megint, a hol a döntő ponthoz ér, a hol várnók e személynek, a *personne publique*-nek a magyarázását, megértetését, megint csak állít, de nem magyaráz és nem bizonyít. Egyszerűen konstatálja, hogy ezen aktus által létrejön ez az erkölcsi és kollektív test, a mely ugyanezen aktus által nyeri egységét, közös *én*-jét, életét és akaratát, *lequel recoit de ce même acte son unité, son moi commun, sa vie et sa volonté*.¹

És ez az új személy is, meglehetősen nehézkesen, oda-tapad az alkotó elemeihez, az egyes személyekhez, szinte nem tudja lelökni magáról a tojáshéját, mert Rousseau szerint a szuverénnek, miután az egyesekből, kik alkatelemei, van formálva, nincsenek s nem lehetnek ezek (az egyesek) érdekeivel ellentétes érdekei, sőt nem is árthat egyiknek sem, *il ne peut nuire á sucun en particulier*,² a mi meglehetősen gyarló különléte volna az új összakarathoz alkotó elemeivel szemben.

A mi keveset az összakarathoz, a *volonté générale*, szerkezetéről mond, az is nagyon primitív, mechanikus felfogásra vall. Nem kell ugyan egyhangúságból keletkeznie (bár eléggé tévesen de jellemzően az egyhangúlag keletkezőben látja a *volonté générale*-t igazán s teljesen kifejeződve), de minden szavazatot számba kell venni; *toute exclusion formelle rompt la généralité*.³ Mindig a szavazásra gondol. És mikor a *volonté générale* és a *volonté générale* közt tesz különbséget, az elsőt csak az egyes magánakarathoz egyszerű sommájának mondja és várnók ezzel szemben a *volonté générale* összeszövődött struktúrájának a kifejtését, helyette egyszerűen átlagakarathoz minősíti a *volonté générale*-t: ... *ote de ces mêmes volontés (particulières) les plus et les moins qui s'entre détruisent, reste pour somme des différences la volonté générale*.⁴

Az őszinte analízisnek ugyanez a hiánya, az összbenyomásoknak, érzéseknek kész objektív igazságokképen való ugyanilyen odaállítására jelentkezik többé-kevésbé minden írónál, a ki e nyomokon vagy ily módszerrel halad tovább. *Stahl* nyugodtan

¹ *Contrat social*. L. I. Ch. 6.

² U. o. L. I. Ch. 9. B. Constant azt írja róla, hogy *plusieurs chapitres du Contrat social sont dignes des écrivains scolastiques du 15-e siècle*. Ezek a helyek is odasorolandók.

³ U. o. L. II. Ch. 2. ¹jegy.

⁴ U. o. L. II. Ch. 3.

állítja, mint a mit tovább nem kell magyarázni, hogy a népakarat egy eredeti (ursprüngliches) szellemi elem, a mely az egyéneket áthatja, s nem. eredménye az egyesek akaratának.¹

3. Az állam személyiségének egyik legnyomatókosabb hirdetője, a ki egyenesen pszichológiai alapon akarja az államület jelenségeit magyarázni, Lorenz v. *Stein*, szintén csak állít, de nem bizonyít. Az ő egész okoskodási módja annyira ellentétben van a mi, jobb híjján úgynevezett természettudományi gondolkodásmódunkkal, hogy igazán nehéz még a kritika is. Tétéleket állít fel, a melyeket el kell hinni. Pl. hogy bizonyítja, hogy az állam személy (értve itt mindig személy alatt öntudatalanyt, az öntudat fokáig eljutott lelki képességek alanyát). Azt mondja: Az emberi közösség szükségszerű, »an und für sich« adva van az emberi léttel, tehát nem folyománya a személyiség fogalmának, hanem ugyanazon lényeg kifolyása, melyből az is ered. Ha pedig ez a közösség az egyesek lényegével, melyekből áll, egyforma, s annak is kell lenni, mivel az egyesekből áll, ugy az, mivel az egyes személyiség lényegével bír, maga is személyiség. Vagyis megvannak benne mindazon mozzanatok, melyek a személyiség lényegét és tartalmát kiteszik.²

Érdekes gondolkodásának irányára, hogy miben látja tétélei igazságának ismervét. »Hogy ez a fogalom helyes, arra az államtudományban csak egy bizonyíték van. Ez a bizonyíték abban áll, hogy az államéletben fellépő minden jelenség és kérdés, bármily tartalmú s terjedelmű legyen is, általa egyszerűen és világosan megoldható vagy legalább is a megfelelő helyre beállítható legyen. Ha ezt meg lehet tenni, ugy az állam lényegének és fogalmának kérdésére az államról szóló tudomány megfelelt.«³ Ez a kritérium, melyet ő egy tudományos igazság s bizonyítás helyességének megmérésére fölállít, nem egyéb, mint egy hypothesis használhatóságának kritériuma. De apriorisztikus jellegét még világosabbá teszik ilyes kijelentései: Der Staat ist eine — die höchste materielle — Form der Persönlichkeit. Es ist sein Wesen, seinen Grund in sich zu haben. Er kann so wenig bewiesen werden, und so wenig begründet werden, als das Ich. Er ist er selber. Ich kann ihn, wie das Ich, nicht aus einem Ändern entwickeln. *Er ist die*

¹ Stahl: Rechts- u. Staatslehre. 4. Aufl. 2. Bd. 2. Abth. 143. L

² L. v. Stein: Verwaltungslehre. Die Vollziehende Gewalt. 3. s. k. 1.

³ I. m. 4. 1.

gewaltige Tatsache, dass die Gemeinschaft der Menschen, ausserhalb und über dem Willen der Gemeinschaft selbst ein eigenes, selbständiges und selbstthätiges Dasein hat.¹ Természetes, hogy ily gondolkodástól, mely az »én«-t s az államot is további felbonthatlan egységnek s abszolút kategóriának veszi, a felvetett kérdés megfejtését vagy csak magyarázatát is nem várhatjuk.

Tételekként állítja oda, hogy az »én« az államban külön szervet nyer az államfőben; az akarat a törvényhozó testületben, a tett a végrehajtó hatalomban, a nélkül, hogy e tételeknek az egyéni pszichológiával való kapcsolatát, azok helytállóságát vagy realitását valamivel bizonyíttatná, avagy megkísérlené az egyéni psychékből való összetevődését és kialakulását megmagyarázni.

Stein személyiségi elméletének nálunk legkiválóbb képviselője és továbbfejlesztője *Concha* is külön öntudatos személyiségnek látja a nemzetet, szól »a nemzeti személyiségnek nem egyéni összetétel útján létrejött közületi erejéről«.² Szerinte »Az állam akarat . . . még pedig nem egyes embernek, az államban levő egyesek fölött kiemelkedő uralkodónak, sem az egyesek többségének vagy összességének, hanem mindezekből különböző személynek akarata . . . Az államszemélyiség ezek változásai, átalakulásai ellenére megtartja azonosságát . . .«³ Majd: . . . bekövetkezik a népéletnek olyan időszaka, a midőn a köz kiemelkedve alkotó elemeinek, az egyéneknek uralkodó hatása alól, *oly tudat keletkezik, melynek alanya nem az egyén, hanem maga a köz, mely nem az egyének öntudati állapotainak külső sommája, keletkezik oly akarat, mely az egyéni akaratoktól különböző«*. »A népben, a midőn állammá alakul, azaz nemzetté lesz, megvan a lelki jelenségeknek olyan egységes öntudat által való összefoglalása, ön akarat által való irányzása és teremtése, a mit a lét személyi színvonalának nevezünk . . .«⁵

Az állam személyi életében való mozzanatok, öntudat, belső elhatározás, s a cselekvés sokszor külön egyéneken keletkezik szerinte; de a mozzanatok nem mindig válnak szét; vannak időszakai, midőn a köz fölé emelkedő egy lényben s

¹ U. o. 5. l.

² Politika 189. l.

³ U. o. 216. l.

⁴ U. o. 217. l.

⁵ U. o. 218. l.

egy teljesen ettől függő szervezetben él az állam, ismét midőn az államnak semmi külön szervezete nincs, hanem váz az egyes államtagok kifejezett vagy éppen csak szokás útján nyilatkozó akaratában áll. Az egyes ember, kiből a nemzeti öntudat kiválóképpen él, akár egy választott vagy örökös fejedelem, akár egy nagy államférfi lehet. Az ily egyes egyénben foglalódik egybe a legélelénkebben a nemzeti akarat, esetleg ez kelti föl a nemzetben szunnyadó akaratot s ezáltal valóban egygyé, osztatlan egészszé teszi milliók érzését, akaratát.

Annak, midőn kiváltkép egy egyénben él a nemzet, legélelénkebb ellentéte, midőn összes tagjainak szokásában, önként követett közérkölcseben látjuk csak a nemzeti akaratot nyilatkozni, vagy midőn összes tagjainak, illetve azok többségének kifejezett szavazata alkotja azt . . .¹

Concha a fentidézett helyek egynémelyikén egészen élesen formulázza a kérdést (megállapítás formájában), midőn szól oly tudatról, melynek alanya nem az egyén, hanem maga a köz, mely nem is az egyének öntudati állapotainak külső sommája; csakhogya sajnos, ennek megmagyarázásával adós marad. Hogy miért mondhatjuk azt, hogy egyes emberben a nemzeti akarat, az összesség öntudata él, vagyis, hogy a mi abban él, az nem annak az egyének öntudata s akarat, hanem azé a nemzeté, nem magyarázza s nem azt a még előbbre való kérdést sem, hogy van-e ilyen nemzeti, összességi öntudat (jól megjegyezve, nem úgy, hogy az egyesben a nemzetről, az összességről való tudat van-e, hanem az egyesektől külön öntudat, vagy általánosabban szólva lelki élet), és hogyan kapcsolódik össze az egyéni lélekkel?

4. A jogászokat is sokban az államnak miképpen való felfogása viszi e kérdés taglalására. Az államnak, mint az államfő személyétől külön személyiségnek a felfogása lassan válik ki az abszolút királyság gondolköréből abban a mértékben, a mint mind több-több része lesz akár formailag, akár tényleg az állam tagjai, az alattvalók érdekeinek s szempontjainak az államfő elhatározásaiban. Épen ennél fogva minálunk a szent korona tanában már korán, a nyugatot jóval megelőzve, külön válik, hogy mai terminológiával éljünk, az állam személyisége a király személyiségétől, csak elméleti kifejtése marad el. És csak német nyomon, a sokkal későbbi ily irányú német fejlődés

¹ u. o. 221. 1.

folytán előállott német elméleti felismerést vesszük mi is át, a mely a 19-ik század folyamán mind általánosabban vallja s behatóbban tárgyalja *Albrecht* nagyhírű fejtegetései után¹ az államnak külön, önálló személyiségét. E felfogás különösen az állam jogászai kezelésénél játszik mind mai napig nagy szerepet; s miután a par excellence jogászai munka terén a németek kétségtelenül vezetőszeret viznek az összes nemzetek közt, a többi jogi irodalmakban is az állam személyiségének tana többé-kevésbé túlnyomóvá vált.

Maga *Albrecht* már konstatálja, hogy az állam egy közület (*Gemeinwesen*), mely oly czélokért van, melyek nem estik összegét teszik ki egyéni érdekeknek, vagy az uralkodó érdekeinek, hanem egy magasabb, általános *közérdeket* képeznek. Már ő felismeri, bár még csak jogászai alkalmazásban, az egyes életének szétválását: hogy egyrészt mint a közösség tagja lesz jogosítva s kötelezve; másrészt, máskor magáért, mint magán egyén; s így az első esetben a jogok, kötelezettségek alanya nem az egyes, hanem maga az állam, melyet így ezért jogi személynek kell gondolni.

*Albrecht*nek ezen fejtegetései bizonyos tekintetben tipikusak a jogászok későbbi fejtegetéseire. Bizonyos intuitív összefoglalással kiérzik az állam lelki egységét, a nagy, hatalmas tények, az állam organizált erejének megnyilatkozásai egység föltételezésére készítetik őket. Azonban ők ez adott jelenségekben megnyugosznak, ezek alapján végzik jogászai munkájukat; de mélyebb vizsgálatába annak, hogy hogyan is áll elő s mennyiben áll az, hogy itt többségből egység keletkezett, bele nem bocsátkoznak; vagy legfeljebb felületes pszichológiai analógiákkal elégszenek meg.

5. A jogászok részéről különösen *Gierke* az, kinek tanításai nagymértékben magukra vonják figyelmünket. Előzőinek, *Beseler*nek, *Bluntschlin*ak tétova tapogatódzásaival vagy merész, de üres hasonlataival szemben öntudatos, bár psychologice még mindig nem eléggé bizonyított s magyarázott álláspontja van. Helyesen különböztet jogi és nem jogi (mondjuk természeti) alakulat közt; tehát a között, hogy létrejött-e valahol egy pszichológiai egység, több pszichológiai egységnek (embernek) olynemű összekapcsolódása, mely új pszichológiai egységnek ad

¹ Göttinger gel. Anzeigen. 1837. III.

léte s a között, hogy ez jogilag figyelembe vétetik e vagy nem, vagyis jogalanynya (személylyé) teszi e a jog vagy nem.¹

Részletekben sok helyes megfigyelései vannak, sokszor sokat ígérőleg nekimegy a kérdésnek, de a végén megáll s kielégítetlenül hagy. Így igen helyes, mikor azt mondja, hogy az egyes, miután magánélete mellett közéletet is él, képes akarátát (helyesebben öntudatát is) kettéosztani (spalten). Lelkében individuális és szociális érzelmeket s képzeteket egymással szemben önállósítani.² De aztán tovább nem úzi ezt a nyomot, hanem megelégszik annak kijelentésével, hogy így társas testeket (gesellschaftliche Körper) produkál, melyeket a tagok egyéni akarataival szemben az egésznek önálló akarata hat át. jár át, (durchherrscht) s képesít egységes életre.⁸ Ép úgy konstatálja, de nem magyarázza, hogy annak a reális személyiségnek megvan a maga egységes közösségi tudata (einheitliches Gemeinbewusstsein).⁴

Megint közelít a kérdés csomópontjához, mikor arra a kérdésre, hogy mikor jó létre az ily összetett lény, így felel: »Es muss der zum Herrn der gemeinschaftlichen Sphäre berufene Wille durch Loslösung von den Individualwillen selbstständig und durch Herstellung einer socialen Organisation verkörpert sein.«⁵ Majd máskor beszél »von einer Verschmelzung der Willensgebiete nach innen.«⁶ De hogy hogyan olvad össze, hogyan készül ez organizációban az összakarat, hogy az miért nem tekinthető a szervet kitevő egyén akarátának, arra nem felel.

Mikor egy helyütt az állam keletkezéséről szól, hogy az később tudatos akarati tény által is alapítható, hozzáteszi: »ámde akkor sem egyéni akaratok egyesítése, hanem egy általános akarat teremtő ténye az, a mi az államot vagy az új államformát életre hívja«. Majd ». . . és ez nem sok egyén

¹ Gierke: Die Genossenschaftstheorie etc. 1887. 21. s k. 1. és különösen praegnansan 608. és 611. 1. Ugyane kérdésről megemlékezik már: Die Grundbegriffe des Staatsrechts című értekezésében is (Zeitschrift für die ges. Staatswissenschaft 1874) 175. s k. 1.

² Genossenschaftstheorie 708. 1. Grundbegriffe 301. 1.

³ U. o. 25. 1. Bővebben, de megint csak jogászai vonatkozásokban a 707. lapon.

⁴ U. o. 627. 1.

⁵ U. o. 122.1.

⁶ Personengemeinschaften und Vermögensbegriffe in dem Entwürfe eines Bürg. Gesetzbuches das Deutsche Reich. 54. 1.

akarategyesülése volna, hanem a sok egyénben elevenen élő (lebendigen) es csak pillanatnyilag formátlan általános akaratnak (Allgemeinwillens) egységes ténye, a mely saját lételét igenli (sein eigenes Dasein bejaht) és annak alakját megteremti».¹ Ez megint viruló metafizika. Mi az az Allgemeinwille, mely formátlanul él az egyénekből? Megint csak olyan ködkép, melyet ha meg akarunk fogni, szétfoszlik az űrben. Ugyancsak szól, mint tovább nem magyarázandóról, a Gemeinbewusstseinről, a közösségi tudatról, s a mint az általános akarat lecsapódása (Niederschlag) az állam, úgy az az általános öntudat folyománya is.² Mind merő kép és tétova árny.

Majd azt mondván, igen helyesen, hogy az emberek kettős jelleggel bírnak: egyének magukra és tagjai valamely emberi kapcsolatnak s így kettős az emberi öntudat s törekvések iránya, egyszerűen odaállítja a tételt: »... hogy az emberi lét összefoglalata (Inbegriff) ép oly kevésbé lenne kimerítve az összes egyének élettartalmának egyszerű összeadása által, mint a mily kevésbé lehetne azt a faj élete egységes mozzanatainak pusztán kiemelése által kifejezni, így előáll számunkra az egyének létezési rendjén (Daseinsordnung) fölül egy másik önálló létezési rendje az emberi közösségeknek (Allgemeinheiten). Az egyes szellem, egyes akarat, egyes tudat fölött fölismerjük ezerféle életnyilvánulásaiban a közszellem (Gemeingeist) közakarat és köztudat reális létezését. És nem képletesen, hanem a szó szoros értelmében szólunk »Gemeinwesen-ről«, közösségi lényről (közület) az egyes lények fölött,«²

Mindezt állítja, de megmagyarázni, sőt megvizsgálni is elmulasztja.

Hogy Gierke is így megáll, s nem magyaráz és nem bizonyít, annak oka valószínűleg az, mert végre ő is a lelki egységet egy fölismert, de úgy látszik tovább nem elemezhető ténynek tekinti, a melynek összekapcsolását az egyéni pszichológiával meg sem kísérli, sőt az »organikus elmélet«-ről adott magyarázata szerint (Van Kriekennel szemben) csupán külső

¹ Die Grundbegriffe etc. 305. 1.

² U. o. 311. 1.

³ Lefordíthatatlan fordulat. Gemeinwesen = (jobb magyar szó híján) közület. De benne van a Wesen szó, hogy az lény, s épen ezen szó származtatási oldalára helyezi itt Gierke a fősúlyt. Hogy a Gemeinwesen „köz-lény” szemben az egyes lénnyel.

⁴ Die Grundbegriffe des Staatsrechts 302. 1.

hasonlatosság az, a mi az organizmus s személyiség s más ily kifejezéseknek használatára viszi, így aztán más alkalmasabb kifejezést nem találván rá, nevezi többek közt »die unsichtbare Einheit in der Vielheit als die für das geistige Wesen des Ganzen substantielle, mit einheitlichen Willen begabte »Persönlichkeit« des Staates«. Ez okból szerinte mindez és sok más hasonló kifejezés többé-kevésbé közjogi terminus technikusokká verődött ki, és jogászai gondolattartalmuk mind pontosabban megállapított . . .¹

A Gierke hű tanítványa, *Preuss*, sem tud semmi újat hozzátenni; nála a párhuzam az: az egyének fizikai organizmusok, s szerveikkel fizikailag függnék össze; a közületek (*Gemeinwesen*) jogi organisinusok, s orgánumaikkal jogilag függnék össze.² Épily keveset mondó, mert nincs megvilágítva az a tétele, hogy az összességi élet megértéséhez nem juthatunk, ha szem elől tévesztjük azt a valóságot, hogy a szerveinek akaratától specifikusan különböző akarata van az államnak.³ Ez igaz is, nem is, a szerint, hogy hogyan értjük. S ilyen állítást el is hihet valaki, nem is, egyéni hajlandósága szerint, mert sem bizonyítva, sem magyarázva nincs. Mert külön akarata van az államnak a szervétől, ha arra gondolunk, hogy az egyszersmind egyes egyén is, egyéni psyche alanya; de nincs külön akarata, ha a szervet, mint szervet vesszük, s az ebben létrejött akaratot a többi szervezetével való összekapcsolódásában, s az őt ért hatások összeredményének tekintjük, mert ez épen nem egyéb, mint az állam akarata.

6. A Gierke ösvényén halad s talán legtovább jut, bár kielégítő magyarázatot szintén nem ad, *Haenel*.

Oly közösségi akaratot ismer, mely más, mint az egyéni akarat vagy mint bizonyos számú egyéni akaratok véletlenül egyező összege.

A midőn egy egyesnek vagy több egyénnek, avagy a többségi határozatokban jelentkező egyének összegének az a képessége elismertetik, hogy a közakaratot képezze (*darzustellen*), a mennyiben akaratuknak, függetlenül az egyes akaratok meg egyezésétől, közérvényűség tulajdonittatik, az összesség akarat és cselekvési szerveket kap. Ezáltal az összesség tagjaival szem-

¹ Die Grundbegriffe 283. 1.

² Preuss: Gemeinde, Staat, Reich. 1889. 157. 1.

³ U. o. 158. 1.

ben is és harmadik személyekkel szemben is, mint valóságos akaró és cselekvő lény jelentkezik.¹

Jó irányban halad Haenel, mikor a szervek felé fordítja figyelmét, s ott keresi a megoldás súlypontját, ám ezt a szempontot csak érinti, de ki nem dolgozza; és nagyon hiányos, mikor az összesség akaró, cselekvő egyéniségét csakis az embereknek elismerésére alapítja.

Ugyanő Seydellel szemben, a ki merőben tagadja az államnak személyiségét² hangsúlyozza, hogy ily összességeknek ép úgy meg vannak a közösségi akarat viselésére szervei (organische Träger), mint a hogy az emberi szervezet viselője (Träger) az egyéni emberi akaratnak.³ Lényegileg az alá- és fölérendeltség, tehát az uralmi viszonyban látja e közösség főjellemtvonását, a mi azonban nagyon szűk s csak egy oldala a kérdésnek.

Seydel másik ellenvetésére, hogy nincsen akarat önmagában, an und für sich, hanem mindig emberi egyén által képzett akarat, azt feleli, hogy ez igaz, de az emberi egyedek akarata által egy külön önálló akarat alakulhat. De hogy hogyan, mi módon, nem mondja.

Azt, hogy a közösségi akarat (Gemeinwille) az összességé és mégis az egyesektől különálló, abban a két momentumban látja, hogy megalkotásában nincs föltételezve a közösségben részes egyéni akaratoktól és mégis ezen akarat tartalma a közösség céljai által van meghatározva.⁴ Nyilvánvaló, hogy ez minden, csak nem magyarázat, sőt petitio principii. Honnan valók azok a közösségi célok, a melyek az egyéniektől függetlenek? Ha vannak, azok csak úgy lehetnek, ha van külön közösségi tudat. Ámde épen ezt kellene bizonyítani. De merőben formalisztikus okoskodásával ehhez nem jut.⁵

¹ Haenel: Die vertragsmässigen Elemente der Deutschen Reichsverfassung 1873. 59. 1.

² „. . . die Persönlichkeit des Staates ist nur etwas Vorgestelltes, nichts Wirkliches, da wirkliche Persönlichkeit nur dem Menschen zukommt.“ Seydel: Der Bundesstaatsbegriff (1872) Staatsrechtliche und politische Abhandlungen. 1893. 3. 1. Ugyancsak ő Annalen des deutschen Reichs. 1876. évf. 641. s k.

³ Annalen d. d. Reichs. 1877. 79. 1.

⁴ U. o. 81. 1.

⁵ A német jogászoknak e tárgyban hasonló szemrehányást tesz Michoud is (La Notion de personnalité morale, Revue du droit publique. XI. k. 195. 1.) „. . . us se contentent sur ce point d'une simple affirmation;

Nehezen egyeztethető össze Haanelnek itt vázolt felfogásával az a végkövetkeztetés, melyre e kérdésben egy későbbi művében¹ jut, hogy t. í. visszautasít minden oly felfogást, mely a testületi kötelékben *egy* lényt, *egy* személyt, *egy* akármi módon az egyénektől különvált s önálló összességet lát. Szerinte ily felfogás kiegyenlíthetlen ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy az ily testületi kapcsolódás nem egyéb, mint összeműködő emberi s ezért egyéni akaratok *viszonya*, »Denn ausserhalb und abgesehen von Individuen giebt es einen *menschlichen Willen nicht*«.

Akár legyen ez nézetváltozás, előbbi felfogásával szemben; akár csak azon előbbi tanokból levont következtetéseket jelentse, mindenkép helytelen. Az egységnek nagyon szűk felfogása, különösen mikor azt a *viszonynyal* állítja szembe. Igaz, hogy emberi egyének nélkül való akarat nincs; de hogy egyéni akaratokból új összakarát keletkezhetik, azt az ép úgy nem zárja ki, mint nem zárja ki az a tény, hogy idegsejt nélkül lelki jelenség nincs, azt, hogy az idegsejtek összessége az egyes-től külön álló új, egyéni emberi lelki életet teremt. És ez a felfogás épen nem jelenti azt, a mit Haanel gondol,² hogy t. í. ennél fogva az egészet a részekről külön váltán kellene gondolni, vagyis az egészet a tagok, az alkatelemek *nélkül*, a mi bizonyára abszurdum volna és csakugyan nem találnók analógiáját az organikus világban. Az, hogy az összemélyiség s annak lelki élete egy külön valami a tagok, az alkatelemek mellett, nem azt jelenti, hogy *azok nélkül*, hanem hogy azok bizonyos kapcsolódása által egy új, az egyes alkatelemek minőségétől különböző, új minőségeket feltüntető egység állott elő; mint a hogy az egyes sejtek mellett a szervezet más és új valami.

7. Kevésbé viszi előbbre e kérdést *E. Zitelmann*.³ Abból indul ki, hogy a világ összes jelenségeinek vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy több egyes egységgé lesz, mihelyt organikusan egyesül, a mely egység egészen új, az egyes-től különböző reális és létező lény, de mégis ugyanoly minőséggel

ils ne montrent point le processus de cette volonté, ni les qualités qui peuvent la rendre respectable. Une simple affirmation ne suffit pas cependant; car l'existence de cette volonté collective n'est rien moins qu'évidente.«

¹ Haanel: Deutsches Staatsrecht. 1892. 99. s k. 1.

² I. m. 99. 1. 4. jegyz.

³ Begriff und Wesen der sogenannten juristischen Personen. 1873.

bir, mint a minővel az azt alkotó egyesek közösen bírtak.¹ A példákban, a mit a megismerés különböző tereiről felhoz, az egység lélektani vagy ismerettani fogalmával operál nem nagyon mélyrehatólag. Egyáltalában, szerintem, különbséget kell tenni azon egység közt, a melyet a mi szemléleti módunk, felfogásunk hoz létre cél, folytonosság stb. alapján, s a közt, a melyet mint egymásrahatások eredményét ismerünk föl annak, így pl. könyvtár, a hol a könyvek egymás mellett létele semmi új eredményt, belső egységet létre nem hoz, bár lelkünkben az egység fogalma előáll; s ezzel szemben állam, a hol nemcsak a képzetünk foglalja egységbe, hanem fel is ismerünk egymásrahatás s állandó összekapcsolódás folytán előállott bizonyos egységet.

Tovább menve, a személy összességeknél azt tartja, hogy az emberek akarata lett egyesítve és pedig a közös cél által.² Nem veszi figyelembe, hogy maga a célkitűzés és kialakulás már az öszszemélyiség psychéjének a munkája.

Bernatzik szerint a fizikai organizmusok a társulási organizmusoktól lényegesen különböznek abban, hogy a fizikai organizmusban az akarat egysége a természet által van adva, míg a kapcsolati organizmusban (Verbandsorganismus) egyes akaratok sokaságából még csak létre kell hozni azon mozzanatot, melyet az akaratsszervezésnek (Willensorganisation) neveznek.³ Az egyes fizikai személy és a jogi személy közt az akarat mivoltát (Beschaffenheit) tekintve, különbséget nem lát. Mert mindig elengedhetlen egy állandó s folyton megújuló lelki folyamat a cél megvalósításához. Ha egyidejűleg vagy egymásután tevékeny emberek csoportjában egy öszszcéllra való törekvés kötelező szabálynak el van ismerve, úgy ezzel a célt megállapító egyéneknek az ő többi céljaiktól való olyan leválása (Ablösung) lesz lehetségessé, hogy ez a cél már most, a hogy mondani szokták, a saját életét kezdi élni; mert megtalálta az akaratot, mely azt állandóan megvalósítja. Ezt a célt most már nem a társak céljai vagy az úr céljai végett valósítják meg, hanem maga céljává vált egy akarati tevékenységnek, »önczellá« lett. Vagyis ez a cél már nem a saját célja a társaknak, vagy az urnák, de viszont tőlök nem is idegen,

¹ U. o. 79. 1.

² ü. o. 93. 1.

³ Kritische Studien über den Begriff der jurist. Person etc. Archiv, für off. Recht V. B. (1890.) 277. 1.

Összeesik a jelenlegi és jövőbeli társak *átlagérdekével*, tehát nem mindig az egyesek érdekével, sőt azokkal ellentétes is lehet. Ezen összeütközések lehetetlenné tennék egy összszél megvalósítását, ha nincs egy akarat, mely ez ellenkező magán-érdekeket azon összszélnek alárendeli; szükség van tehát egy akarat szervezetre (Willensorganisation). De ezen akarat viszont nem használható fel az alany külön céljai érdekében, csak egy eszköz az összszél fentartásához, s így ezáltal határolt. Ilyen emberi kapcsolat, mely az összszélt az akaratgyesítés eszközeivel éri el, lesz egy közület (Gemeinwesen).¹

Látjuk, mennyire íronnalisztikus és pszichológiaellenes ez az egész okoskodás. A célokat külön az úrban lebegő valamiknek képzeleli, a melyek támogatására aztán akaratokat szerveznek, a helyett, hogy az emberek között előálló közösségi lelki életet keresné, a melynek nyilvánulása az érzelem s ebből akaratkialakulás, mely lelki folyamatok egyik mozzanata azon állapot képzetének tudatra jutása, a mely kívánatosnak látszik, s a melyet ezélnak nevezünk.

Már most a közülettel szemben megkülönbözteti, mint két szélsőséget, egyrészt azon kapcsolatot, a melyben csakis az uralkodó akarata érvényesül (paterfamilias, rabszolgatartó úr), másrészt azt, hol az egyes társaké, mely per excellence »társulat« (Gesellschaft). Ez és a közület közt a lényeges különbséget abban látja, hogy itt a társulatban közös célok soha sem jönnek ellentétbe az egyéniéssel. Pedig ez sem áll: itt is csak íokozati különbség van; a részvénytársaság konkrét célja, pl. házvétel, ellentétben állhat az egyes tagéval. A végezel, hogy a részvény minél nagyobb osztalékot hajtson, egyezik az egyes céljával, de nem teljesen; mert az egyes célja, hogy minél nagyobb gazdasági előnyben részesüljön. E cél egyik, de nem mindig egyetlen módja a részvényosztalék emelése. És lehet, hogy az egyes tag e célját, hogy minél nagyobb anyagi előnyhöz jusson, nem is a részvényosztalék emelése által éri el leginkább; s így az ő érdeke nem is esik össze az egész érdekével (Pd. mint igazgató minél nagyobb fizetést akar magának). S csak ily viszony van, sokszorosán nagyítva s komplikálva, más összemélyiség, közösség egészének s tagjainak érdekei közt.

A lélektani kialakulás menetéből nem sokat magyaráz. Azt mondja, hogy »Die Bildung eines Gesamtzweckes is ein

¹ U. o. 241. 1.

intern-psychologischer Vorgang, dessen Dunkelheiten dadurch natürlich potenziert werden, dass er sich schliesslich in einem Gedankengang (der »Anerkennung«) einer unbestimmten Vielheit von Menschen verliert«. Ha szerződés van, akkor világosan öntudatos. De lehetnek ily együttes célok öntudatlanok is. Különösen az úgynevezett természetes összalakulatoknál (»gewordene« Körperschaften, szemben az önkéntesekkel, gewillkürte Körperschaften). Bernatzik hajlandó felvenni öntudatlan czólokat is, különösen hogy így az ily természetes alakulatok »cél-talanságának« felfogását kikerülje.¹ Nyilvánvaló, hogy itt egyrészt a cél fogalmát igen tágan veszi, másrésztől nincs is rá szükség. Igen is vannak ösztönszerű cselekedetek és cselekvési sorok; majd köztük világos célok elérésére szolgálók is felmerülnek. Kétségtelen, hogy oly alakulatoknál is, mint a törzs, község vagy állam nem lehet egy szóval eldönteni, hogy cél-tudatos alakulat-e vagy nem. Először is legmagasabb mai fokán is az össz-cél csak filozófiai abstractio eredménye. Tulajdonképp konkrét egyes célok mozaikja. De természetesen, korábbi primitívebb stádiumaiban (az egésztest tekintve) öntudatlan cselekvések sokkal gyakoribbak, tulnyomóbbak.

Bernatzik két lényegest lát a közületben (Gemeinwesen): 1. egységes saját össz-cél, 2. egységes önálló akarat az elsőnek megvalósítására. Ebben szerinte meg van az a követelmény is, a mit felszoktak állítani, hogy ez az akarat, mely így uralkodóvá tétetik, ne a saját külön céljait, hanem az Összcélt valósítsa meg.² De ezzel csak visszaesik abba, hogy azt az akaratot egyes emberének tartja, mely a maga ilyen minőségében szerepel mint összakarat is; vagyis nem látja át annak az egyéni akaratnak átalakítását összakarattá, a mint az az össz-személyiség szervezete által történik.

Szerinte az a különbség, hogy a fizikai organizmusnál lelki egység van, a kapcsolati organizmusnál lelki többsége az egyes akaratoknak, mely csak közvetve lesz egységgé, ez a különbség nem elég arra, hogy a kapcsolati organizmust az organizmus fogalmából kizárjuk. Mert mindkét organizmusban közös az a vonás, hogy egy-egy részök, a fizikainál a »tagok« (Glieder) a kapcsolatinál az akarat vivői (Willensträger) azon alkatelemei az organizmusnak, melyek a külvilággal érintkezésbe lépnek. Mindkettőnél első pillanatra úgy látszik, hogy

¹ I. m. 248. 1. 226. jegyz.

² I. m. 276. 1.

maguk cselekszenek. De a fizikai organizmusnál ez csak látszat, mert azon mozgás előfeltétele egységes lelki folyamat. A kapcsolati organizmusnál az uralkodó akarat viselői önállóan cselekszenek, s az ő egyéni cselekvéseiktől csak a célban, melyre irányulnak, különböznek. Ezért jó ezekre a »szerv« elnevezés, mert ezzel jeleztetik, hogy ez az uralkodó akarat, ha szervképpen cselekszik, nem a viselőjének érdekét, hanem az összérdekét valósítja meg. Ugy hogy szerinte a »szerv« önállósága a fizikai organizmusnál csak látszat, a kapcsolatánál reális valóság.¹ Szervnek azonban az organizmusnak csak azon *részét teszi, és mely az összességet megkötő akaratot létrehozza.*

Kétségtelen, hogy ez a felfogás, melyet Bernatzik kifejtett s a mely legtovább haladt azon a téren, a meddig a jogászok mentek, nagyon hiányos úgy lélektani megalapításában, élettani analógiáiban, mint magának a főkérdésnek megvilágításában: hogy hogyan lesz abból a sok egyes akaratból egységéé összeségi akarat.

8. A németekkel egy irányban halad egy pár francia. így *Michoud* az erkölcsi személy fogalmáról irt értekezésében² a jogi személyhez kettőt kíván: az egyéni érdekektől külön álló érdeket és oly szervezetet, mely alkalmas arra, hogy kifejtсен egy közakaratot (*volonté collective*) mely képviselje és megvédje ezt az érdeket. Itt is mindjárt szejnbeötlük az a pszichológiai tévedés, mely az érdeket külön, függetlenül állítja oda és külső támasztékul hozzá az akaratot. Pedig a szervezet ép úgy kell az érdekelismerésre, mint a vonatkozó akarat kialakulásra.

És azután: ha nincs kollektív öntudat, honnan van kollektív érdek, mely nem esik egybe az egyesek érdekével.

Ép oly hiányos a másik rész konstrukciója. Az összakarát szerinte alapjában (mint magát kifejezi: metafizikailag) nem egyéb, mint a külön egyedek akarata, csak társadalmilag (*socialement*) tehát gyakorlatilag kell vagy lehet azt a csoport akaratának tekinteni.³

A kollektív akarat az államban kialakul vagy egyértelműség, vagy erőszak által. Az alsóbbrendű alakulatokban szerinte egyértelműség az alapja. Csak a részletekben lesznek nézeteltérések, de ezekben a döntést minden tag elfogadja azon

¹ I. m. 278. 1.

² La notion de personnalité morale. (*Revue du droit public*. XI. k.)

³ I. m. 222. 1. valamint 226. 1. is.

alkotmány szerint, a melyhez ő is hozzájárult, s folyton hozzá járul, mert hisz megmaradt a társaság tagjának.¹ A mint láthatjuk, egészen felületes, s csak a jogi formalizmus szemüvegén át való szemlélet, akkor is, mikor a társadalmi (nem jogi) szerkezetet véli vizsgálni. Nem tud a kérdés világos átértéséhez jutni; ily kifejezések, hogy a jogi személy képviselője *megtestesíti* valami módon a jogi személy akaratát (*incarne en quelque sorte la volonté de la personne morale*)² megint csak visszaesés képekbe, melyek, még inkább mint a szavak, akkor állítanak be, mikor a világos gondolat hiányzik.

Michoud-nál sokkal jelentékenyebbnek látszik a *Hauriou* elmélete.³ Ő a képviselő jelenségének a realitásából indul ki. A képviselő és a képviselt akarata egyesül; s minden együttes munkásságban, a mikor határozatot kell hozni, a belső erők játéka folytán egy emberi akarat úrrá lesz a többiek fölött. Az bizonyos, hogy az így mindannyiszor kialakuló akarat nem oly állandó s egy ugyanaz, mint a minőnek a jog tekinti s a jogi személy. De hiszen, érvel *Hauriou*, a természeti személy akarata is változó, közben szünetelő, intermittens, és mégis a jog azt is állandó egynek veszi.

De hát hogyan jó létre ez az egyakarát? Ő azt a testület tagjai képzeinek egyezőségére alapítja. A testület tagjainak képzei vannak az egyesületről, annak céljáról, érdekeiről, jogairól, azon cselekményekről, melyek e jogok érvényesítésére szükségesek. Mindezekre a pontokra nézve, a képzetbeli egység az egyértelműség folytán áll elő. Vagyis *Hauriou* lényegében a tagok egyértelműségére alapítja az összzemélyiség lelki egységének realitását, a mi magában is helytelen felfogás, mert mint alább látni fogjuk, az egyértelműség, még ha meg volna is, épen nem jelenti az új lelki egységet; másrészt pedig az ő felfogása legfeljebb az önkéntes társulásokra állhatna meg, a hol az egyértelműség legalább abban nyilvánul, hogy az ellenkező határozat daczára a tag önként benmarad a kötelekben, (bár ez is nagyon sokszor más okok által előidézett), de nem állhat semmikép az államra, a hol kényszerrel is

¹ I. m. 220. 1.

² I. m. 227. 1.

³ Elméletét, melyet a *Revue general du droit*-ban (1898). majd a *Lecons sur le Mouvement social*-ban fejtett ki, csak azon közlésekből ismerem, melyek *Michoud* fentidézett értekezésében foglaltatnak.

érvényesíti az összesség az akaratát az egyessel szemben, a mikor tehát nyilvánvaló a képzetek disharmoniája.

Hauriou elejtette azt a néhol általa megérintett fonalat, mely az elméknek egymásra hatásában áll s mely a kérdés megoldásához közelebb vezet. Egyáltalában a dolog jogi oldalát, hogy minek tekinti, hogy tekinti a jog ezt a dolgot, tudatosan háttérbe kell a kérdés vizsgálatánál szorítani. A jog szerepelhet itt, mint a pszichikai kötelékek egyik módja s annyibaL figyelembe vehető, de máskülönben a jogi megítélés ép oly kevésbé tartozik itt is, a kollektív lélek vizsgálatánál, a helyes felismeréshez, mint a hogy az egyéni lélek törvényeinek vizsgálatánál nem szerepel, mert csak következmény s nem alkatelem, a jogi beszámítás, jogalanyiség, stb. kérdése.

Igy végigtekintve a jogászok s állambölcselek során, kik az összességi tudat kérdésével behatóan foglalkoztak, látjuk, hogy a kérdés megoldását itt hiába keressük. Inkább bizonyos intuitív felismerést találunk náluk: a végeredményt sokszor igen helyesen állapítják meg; kiérik az ösztudatot, összakaratot, de a pozitivitás, melylyel odaállítják, sokkal nagyobb, mint az, melylyel magyaráznák és bizonyítanak.

II. A tömeg.

9. Át kell térnünk a kérdés érdemének vizsgálatára, arra, hogy az emberösszességekben minő pszichológiai folyamatok mennek végbe; s az így talált eredmények minek minősíthetők; pusztán az egyéni lélek jelenségeinek? vagy van-e okunk és jogunk azt kollektív lelki jelenségnek minősíteni? és ha azt tesszük, mit jelent az.

Itt aztán mindjárt egy ellenvetéssel kell számolnunk. Méltán mondhatja valaki, hogy végre is az egyéni lélek leg-egyénibbnek tartott nyilvánulásai is társadalmi összehatások eredményei. Ugy idegrendszere, melylyel a világra jő, mint annak későbbi működése társadalminak nevezhető hatások által is meghatározott. Az ősök intenzív szellemi élete például, a mely végre is társadalmi hatások összessége, caeteris paribus más idegrendszert ad az utódnak, mint a minővel pásztorok vagy vadászok ivadéka születik. Az egyénnek ezt a születésekor magával hozott idegrendszerét megint társadalmi hatások alakítják: az életmód s mindazon behatások, melyek élete folyamán a társadalom részéről érik az egyént, s a melyek ugy idegrendszerének fiziológiai jellegét, mint lelki életének tartalmát meghatározzák. Ha pedig ez így van, hogyan lehet különbséget tenni egyéni és társas lelki jelenségek között?

Ez az ellenvetés annál is inkább jelentősnek látszik, mert a mint látni fogjuk, minden olyan lelki jelenség, melyet hajlandók vagyunk kollektív lelki jelenségnek venni, ultima analysi az összességhez tartozó némely individuum lelki életében ad hoc vagy állandóbban létrejött változásképen jelentkezik, a mely változást azoknak az individuumoknak azon csoportban

elfoglalt állásuk, s a csoportnak rajok gyakorolt hatása idézi elő. Kérdés tehát, hogy hol van itt a határvonal a tisztán egyéni lelki jelenségek közt, a melyek, mint láttuk, szintén társadalmi produktumok, s az ilyen társadalmi, de végső sorban szintén egyénekben jelentkező összlélektani jelenségek közt?

Ugy hisszük, éles határvonal nem is vonható; az átmenetek nagy sora vezet észrevétlenül az úgynevezett egyéni léleknyilvánulásoktól a kollektív lelki jelenségekhez, a mint a különböző állandóságú összetevődéseket vesszük, a melyekbe az egyéni psychék életök folyamán kerülnek.

Ezzel kapcsolatban meg kell itt jegyeznünk, hogy a társadalom lelki életét azon értelmében, hogy az azt kitevő emberekben, egyidejű és egymásután való összhatások folytán közös jellegű, hasonlóságokat feltüntető lelki élet fejlesztetik ki, most vizsgálat tárgyává nem tesszük, mert ez, bár bizonyos tekintetben előfeltétele s előzménye kollektív lelki jelenségek előállításának, de magában véve nem egyéb, mint az egyéni psychék átalakítása, tisztán az egyéni lélektan dolga. T. i. az által, hogy bizonyos állandó minőséggel bíró közös természeti hatások alatt (égalj, földfelület alakulása, fauna, flóra stb. stb.) él egy embercsoport s ugyanezen hatásoknak lesznek ivadékaik is kiteve generációkon át, továbbá, hogy gazdasági, vegetatív, értelmi és érzelmi életük egymás felé fordulva (s nem vegyest, a körből kívül állók felé is) folyik le, (a mit nagyban előidéz a földrajzi körülhatároltság, vérségi, nyelvi kapocs és állami szervezkedés), ezek által nagyon természetesen az ezen körben álló egyénekben fizikai és lelki hasonlóságok s egyezőségek s a körön kívül állókkal szemben különbözőségek állnak elő. Ez a lelki minőség, mely így az együttes egymásrahatás folytán az egyesekben előáll, szintén, az összesség munkája vagyis, a mi ugyanazt jelenti, az egyéni lélek ezen közös vonásaiban szintén társadalmi produktum. Sőt tovább menve, összes képzettartalmunk és érzelmi minőségeink is az emberiség megelőző s környező összességének is eredménye s így emberiségi produktum. De mi ez alkalommal nem ezt vizsgáljuk; nem az egyéni léleknek társadalmi hatások közt való kialakulását, hanem azt, hogy ezen kívül külön összességi lelki jelenségek vannak-e; hogy egy-egy összességnek, mint alanynak van-e tudata, érzelme, akarata?

Vizsgálunk kell tehát azon jelenségeket, a melyekben az egyének bizonyos összetétele, viszonylatba állása új, az egyes egyének lelki életétől külön lelki jelenségeket hoz létre.

Két típust találunk: az organizált és nem organizált összhatásokat. Az utóbbinál az átalakítás nagyjában egyformán érvényesül minden egyénben, differentálódás nem jó létre; az elsónél az összesség egyes részekre hat s ezek utján alakulnak ki külön lelki jelenségek.

10. Kezdjük azon nem organizált alakulaton, a mely összeállására laza, az egymásra hatás rövid idő tartamú, de hatásaiban feltűnő: a tömegben.

Azt tapasztaljuk, hogy bizonyos körülmények közt a tömegben oly lelki jelenségek állnak elő, melyek különbözök a tömeget alkotó egyesekétől, sőt egyszerű sommázatától vagy átlagától is.¹ Nagy többségében jámbor és békés polgárokból álló tömeg is sokszor vakmerő, kegyetlen lesz, megfontolás nélkül enged impulzusainak a cselekvésben; új karakterek alakulnak, mint Le Bon mondja. A tömegben az egyes alacsonyabb rendűvé, primitívebbé válik. Közös alapja a különböző jelenségeknek, melyeket a tömeg karakterében tapasztalunk, a gátló szerkezet bénult működése. Innen vadsága, kegyetlensége, lelkesedése, nagylelkűsége, sokszor hősiessége. És a mi vele jár, az öntudatos momentumok háttérbe szorulnak az öntudatlanok mellett.

¹ Nei fatti psicologici, mondja Ferri, la riunione degli individui non da mai un risultato eguale alla somma di ciascuno di loro. De azt a tételt, a mit Sighele állít föl (La foule criminelle 1892), hogy a tömegben új psyche azért alakul, s azért nem reprodukáltatik egyszerűen az egyes psychéje, mert s a mennyiben a tömeg nem homogén és mert inorganikus (21. lap), azt így egyszerűen elfogadni nem lehet. Először is, a mint látni fogjuk, a tömegben is kell bizonyos homogenitásnak lenni, sőt a tömeg sajátos lelki jelenségei épen ezen homogén momentumokon épülnek föl. Másrészt pedig minél kevésbé organizált az emberösszesség, annál inkább fogja az az alkotórészek minőségét, mint puszta sommázat (esetleg kivonás) feltüntetni, és minél teljesebben organizált, annál inkább fog új eredmény előállani. Hogy a tömegben új lelki jelenségek fejlődnek ki, az nem az organizáció hiánya folytán áll elő, hanem az egymásra hatás azon folyamatából, a melyet épen kifejtetni igyekszünk; de a mely nagy különbség s új vonások ép úgy előállanak az organizált tömegben is, ha csak azok a körülmények, melyek a tömegre nézve sajátosak, ott fenforognak. Az bizonyos, hogy minél homogénebb a tömeg, annál inkább fognak lelki jelenségei az egyesekéhez hasonlítani; vagyis *caeteris paribus* az alkatelemekben való nagyobb homogenitás nagyobb hasonlóságot fog előidézni az alkatelemek és az egész között. De ebből nem következik, a mit Sighele tart, hogy új lelki jelenségek csak heterogén elemeknél állnak elő s homogén mellett nem, és hogy így a spenceri tétel, hogy a halmaz jelleme meg van határozva azon egységek által, a melyek alkotják, csak a homogén és organikus összefűzött egységekre állna.

Már most hogy történik ez az átformálódás? Itt mindjárt egy tényt világosan emeljünk ki, bármily magától értetődőnek lássék is, azt t. i., hogy ez átalakuláson az egyének, az egyéni psychék mennek át. Hogy ez aztán kizárja-e azt, hogy összelekről szóljunk s mily értelemben, arról később. De fontos, hogy a tényeknek szemökbe nézzünk s így kikerüljük azt, hogy ily kifejezések által, minők: a tömeg kegyetlensége, a tömeg naivitása, a tömeg indulatai stb. megzavartassuk magunkat, s lassankint megállapítottunk vegyük azt, a mi még megállapítandó, hogy csakugyan az egész tömegnek, mint egyednek indulatairól s lelki állapotáról lehet szó avagy ez csak képletes kifejezés, a melylyel a tömeget kitevő egyeseknek bizonyos egyező domináns lelki momentumait foglaljuk egybe s fejezzük ki együtt.

Már most a mi a tömeg külön sajátos lelki világának kialakulásánál legfontosabb előfeltétel, a min az úgyszólván fölépül, bizonyos egyezőség a tömeget alkotó egyesek lelki tartalmában. Az egyesek, életök folyásának különbözősége, szervezőtők némi különbözősége, s így tudatos és nem tudatos lelki elemeiknek némi egyéni különbségei mellett is igen sokban egyeznek. Nemcsak az öntudatlan lelki elemekben, hanem a tudatosakban is.

A modern civilizáció a közlekedés nagy fejlődésével s a közösségi intézmények demokratizálásával azt eredményezi, hogy az embereknek mind szélesebb köreikben fog egy vélemény, egy gondolat, egy értékelés elterjedni és így sokak kost közössé válni; ennél fogva sok ember tudattartalma eléggé egyező lesz. De a legfontosabb mégis az öntudatra nem jutó lelki elemek hatása, a melyek még akkor is tulnyomólag érvényesülnek a legtöbb embernél, a mikor az illető tisztán tudatos cselekedetet vél végezni; bizonyos szervezeti okok rokon- vagy ellenszenvet keltenek benne, a mely állásfoglaláshoz azután utólag igyekszik motívumokat keresni és sokszor el is hiszi, hogy ezen tudatos motívumok voltak döntők eljárásában.

Ezen öntudatlan elemekre nézve még inkább egyformák az emberek. Tengéleti vonatkozásaikban, ösztöneikben, szenvedélyeikben sokkal egyezőbbek, mint gondolattartalmukban és az okoskodási folyamatok eredményeiben.

Már most a tömegben levő egyesek együttes fellépése s mindaz az átalakító hatás, melyet ez az együttes fellépés magára a tömeg egyeseire gyakorol, természetesen csak ezeken az egyező

tereken történhetik. Egy napszámosokból, kiskereskedők- és kisiparosokból és parasztokból álló tömeget nem lehet a plein air vagy az impresszionista festészet mellett vagy ellen való állás foglalásra s actióra bírni. És ha tíz festőnek, a kik izgatnának, sikerülne is őket a festő akadémia ellen vezetni, azt bizonyára csak oly lelki elemek megpendítésével tehetnék, a melyekre a nagy tömegben készséget találnak már, így pl. a rombolás képzetének felébresztésével stb.¹

Már most ezen a magukkal hozott közös értelmi és érzelmi téren vagy azok valamelyikén folyik le az egyének átalakítása a tömegben létei és egymásra hatás folytán.

Az átalakulás egyik oka, a mit általában föl szoktak hozni, hogy az egyén a tömegben sokkal nagyobb, sokszor legyőzhetetlen erőt érez, s így oly czélokot mer kítűzni, s olyat tenni, a mire egymagában nem is gondolna. A csenevész szabólegény kövel dobálja a katonaságot, a ló zabiájához kap, segít a többinek a rendőrt lerángatni a lóról stb. stb. És itt mindjárt említsük meg, mint még sokkal fontosabbat, hogy egy másik nagy fékező momentum is megszűnik vagy elgyengül: a felelősség érzete. Az egyén érzi, hogy elvész a tömegben, az elkövetett cselekményeknek a tömeg lesz a gazdája, nem ő: senki sem tudja megmondani, melyik követ ki röpítette, a földön fekvő rendőrre ki s mennyit ütött: egyszóval a büntetés, az erkölcsi s anyagi elítéltetéstől való félelem mint gátló ok, sokkal kevésbé szerepel. Hadd említsem itt még, mint egy talán kevésbé fontos,

¹ Ez magyarázza meg, miért hajlandóbb a tömeg bűnre, mint jóra. A mit erre nézve Sighele mond (64 s köv. l.) nem kielégítő. Hogy a kiválóbb tulajdonságok elhomályosíttatnak a nagy átlag által, mert csak kevés számúnál vannak meg. De ez nem magyarázza a dolgot, mert a különös rosszság is kevesek tulajdonsága. Az sem magyarázat, hogy a kik rosszat akarnak, azok akarnak valamit *cselekedni*, a kik jót akarnak, azok pedig csak a rosszat nem akarják, s így lényegében passzívok, s ezekkel szemben győz az aktív irány. Továbbá, hogy az aktív jóknak le kell győzni az erőszakot; hogy őket félreértik stb. Mindez nem magyarázat. A jótakaras és jóttevés dinamikája epén az, mint a rosszé. A rossznak ép úgy le kell győzni a jók ellentállását mint megfordítva. A magyarázat sokkal egyszerűbb. A jó altruista cselekedet, a rossz egoista; és több ember hajlandó az utóbbira, mert primitívebb s így általánosabban, több embernél meglevő érzelmeket elégíti ki, mint az előbbi. Hiszen a jónak és rossznak megkülönböztetése társadalmi. Épen azt jelenti: a társadalomra hasznos cselekedet-e (szemben egy ellenkező egyéni ösztönnel) vagy társadalomra káros. És így a fékező momentumok elgyengülésével természetesen az egyéneknek fognak érvényesülni legtöbb emberben a társadalmiak fölött.

de a kép teljességéhez tartozó momentumot, a (legtágabb értelemben vett) szeméremérzetnek vagy a restelkedés érzetének, a mi a közönséges egyéni érintkezésben s cselekvésben szintén fontos gátló motívum, elgyengülését. Egyéni föllépésnél az emberek legnagyobb részét visszatartaná ilyes érzület az utcán való hangos kiabálástól, karral, bottal való hadonázástól, míg tömegben könnyen megteszi. Ezek pedig, kivált az érzület ébresztés kezdő stádiumában, valamint azután is, mint az indulatok tovább terjesztésének eszközei, fontos momentumok, a melyeket ha a restelkedés érzete idejekorán vissza tudna tartani, az egész tömegakció abban maradna. Hogy ez a restelkedés elgyöngül, magyarázata tisztán a névtelenségben, a tömegben való elveszésben található. Csak egy pár szomszédja látja az embert, a kiknek figyelme a tömegben létei által szintén abszorbeálva van; továbbá az emberek tudják, hogy magok-viseletöket is másképp ítélik meg a tömegben, mint azon kívül. A mi izoláltan nevetséges volna vagy megütközést keltene a másik emberben, tömegben szinte természetesnek vétetik, legalább is sokkal enyhébb megítélésre talál.

Végül említsük még meg az egyéni diszpozícióknak a tömegben létei folytán való megváltozásánál azt a körülményt, hogy az egyén a tömegben egészen különös, szokatlan fizikai hatások alatt áll, melyek lelki állapotára nagy befolyással vannak. Az egyén a tömegben szabad mozgásában és szabad látókörében korlátolva van. E két körülményt nem méltatták kellő figyelemre azok, kik a tömeg lélektanát vizsgálták, pedig ezeknek a momentumoknak rendkívüli fontosságuk van az egyén kikészítése, a tömeghatások elfogadására való készség szempontjából. A szabad mozgásban való korlátoztatásnál meg kell jegyezmem, hogy ez nem csak akkor hat, mikor az egyén szeretne a tömegből kijutni, de nem tud, ha abszolúte nem vagy csak igen nagy erőfeszítéssel lehetne az egyénnek a tömegből kiszabadulni. Ez a mozgási korlátoltság akkor is hat az egyénre, ha nem is akar eltávozni, és ha az eltávozás lehetősége meg is van. Addig, a míg tényleg el nem távozott, a míg tényleg előtte és mögötte, jobbra és balra emberek állnak sűrűen, és ő akadály nélkül, tetszése szerint nem mozoghat, sőt sokszor az egyik vagy másik oldalról jövő ellenállhatatlan nyomás tanulsága folytán magát egy nagy hullámozó egész akaratlan alkatelemének érzi, mindaddig a szabad mozgásban való gátoltság lelki hatásai érvényesülnek nála. Szorongó érzést keltenek benne, mely sokszor tudatra nem

is jut, de izgatottá teszi, s ennél fogva minden behatásra fogékonyabbá, gyorsan reagálóvá, a mi azután a kölcsönös egymásra hatásnak processzusánál fogva, a miről alább szólunk, mindinkább megnövekedik, s a tömeg alaphangulatává válik.

A szabad mozgásban való gátoltatásnak ezen kívül még az a fontos hatása is van, hogy a lelki emóciók által kiváltani szokott motorikus ingereknek járás útján, (a mi pedig a legkiadósabb) való lefolyását lehetetlenné teszi, úgy, hogy a lelki feszültség ezen nagy szelepe zárva marad; s a nem teljes kielégítés gesztusok, hangos beszéd, kiáltások által történik, a miknek megint új izgalom-gerjesztő hatásuk van s így lecsillapodás helyett az inger fokozásához járulnak.

A másik jelentős körülmény a látókör szűkülése. A nagy sűrű tömegben együtt álló emberek mindegyikének idegállapotára nagy átalakító hatással van az, hogy közvetlen közelében más emberek állnak, kik a kilátást tőle elveszik; a körülállók feje, háta zárja körül szűk körben a horizontját. Ez az állapot a szemet szokatlan közellátásra való beillesztésre kényszeríti, s ez, mint a hipnotiseur közel tartott czeruzája, elfárasztja az agyat és szuggesztív hatásokra, szinte a hipnózis mértékében teszi fogékonyra, így a nagy szuggesztibilitást, mely a tömegben oly rendkívüli mértékben van meg és minden vizsgáló által annyira kiemeltetik, úgy hiszem ez általam felhozott körülmény eléggé magyarázza, sőt elfogadhatóvá válik a Le Bon¹ és mások által is hangoztatott az a föltevés, hogy a tömeg egyedei a hipnotizálthoz hasonló állapotba jutnak úgy érzelmeik, mint cselekedeteik tekintetében. Nem szabad itt e mellett azt a körülményt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a sűrű tömegben letel s a horizon elszűkülése egy tisztán pszichikai hatást is kivált. T. i. a látásnak ez a gátoltatása lehetetlenné teszi az egyénre nézve, hogy a híreket, a melyeket a távolabbi eseményekről kap, vagy saját felizgatott fantáziájának termékeit a látás közvetítette külső benyomások által kiigazítsa, valamint, hogy a látás által közvetített benyomás sorozatok figyelmét másfelé szórják, s így a fellépett uralkodó érzelmek vagy a tömegben szerzett benyomások intenzitását csökkentsék; minél fogva ezek szinte monomaniákus erővel képesek hatni. Olyan helyzet ez, mint mikor éjszaka, sötétben az emberben egy-egy érzelem vagy egyes gondolat folyamat sokkal erősebben lép föl, mint nappali világosságánál, a hol a sok külső benyomás annak intenzitását csökkenti.

¹ Psychologie des Foules. 1902. 19. 1.

11. Idáig mindig azon változásokról szóltunk, a melyeken az egyén a tömegben épen a miatt megy át, mert a tömegben van; de mindezzel még nem magyaráznók meg kellőleg azokat a nagy változásokat, melyeket lélektani tekintetben a tömeg létrehoz; ehhez még az is kell, hogy a tömegben levő egyik egyén lelki állapotának a másokra gyakorolt hatását is megvizsgáljuk.

Láttuk, hogy a tömeg ezen jellegzetes lelki tünetényei, vagyis » a tömeg« lélektani értelemben olyankor s annyiban szerepel, a mikor s a mennyiben a tömeget alkotó egyesek közös vonásokat tüntetnek föl. És miután az emberek közt a legáltalánosabbak s így leginkább közösek a legprimitívabb s a tengéletivel leginkább összefüggő lelki jelenségek, legtöbbször ezek fognak uralomra jutni a tömegben, s fogják érzelmeit s cselekvéseit is meghatározni.

De hát hogyan megy az végbe, hogy a sok különböző ember legkülönbözőbb elemekből összetett lelki világából épen az egyező elemek kelnek ki, válnak mindegyikben dominánssá s hallgattatják el a többi érzelmi s értelmi elemeket?

Itt első sorban az utánzásra kell gondolnunk, a melynek az emberi társadalomban való nagy fontosságára Tarde figyelmeztet bennünket. Minden cselekménynek az a hatása van másokra, hogy azok azt utánozzák. Ez a közvetlen hatás. Ha nem mindig áll be az utánzás, annak csak az az oka, hogy más ellenkező emlékképek vagy benyomások annak útját állják, ezt az utánzó mozgást elnyomják. De az utánzó tendencia mindig meg van, s ha ily ellentálló tényezők nem lépnek föl, vagy nem eléggé erősen lépnek föl, az utánzás föltétlenül bekövetkezik.¹

Hogyan érvényesül már most az utánzás e törvénye a tömegben? Az utánzás bekövetkezte két tényezőtől függ. Először a benyomás intenzitásától; mert minél erősebb a benyomás, annál erőteljesebben váltja ki az utánzó mozgást, s annál inkább képes az utánzásnak útját álló ellentétes motívumokat legyőzni. Másodsor a föllépő (s utánzást előidézni hivatott) mozgás vagy cselekvés asszociatív vonatkozásaitól, vagyis az utánzásra hivatottak lelki diszpozíciójától; hogy t. i. az utánzandó mozgás kevés vagy sok ellentétes motívumot kelt-e fel. Minél több és erősebb az ellenható motívum, annál kevésbé érvényesül az

¹ Tarde: Les Lois de l'imitation 1890. 87. 1.

utánzás. Különösen a kulturembernél oly tömegesek lesznek az ily asszociációk, hogy mellettök az utánzás hatóereje igen sokszor elvész, tudatra pedig alig jut. De hosszas önmegfigyelés is rávisz bennünket, hogy az ösztönszerű utánzás nyomait magunkban felfedezzük olyankor is, mikor az ellenható asszociációk folytán a mozgás abban marad. E folyamat legtöbbször nem is volt öntudatos és így az abbanhagyás nem is volt akaratelhatározás eredménye.

Már most ez a két momentum, melytől az utánzás sikere függ, hogyan érvényesül a tömegben? A mi a másodikat illeti, már említettük, hogy a tömeg különös lelki állapota ott fog nyilvánulni, a hol s a mennyiben a tömeg lelkileg eléggé homogén. Vagyis a tömeget alkotó egyesek lelki világának azon elemei fognak felszínre jutni, s fogják az egésznek lelki karakterét megadni, a melyek leginkább közösek. Hogy miért, most megértjük. Mert az utánzás itt érvényesülhet legerősebben, itt talál legkevesebb gátoltatásra ellenkező motívumok által. Mert mikor ilyeneket mondunk: karakterének, lelki világának közös elemeit, »hasonlósága« stb., mindez azt jelenti, hogy: hasonló irányú értelmi és érzelmi asszociációk. Tehát hasonlóság az indító és a visszatartó motívumokban. Ennélfogva ha ezek hasonlóak a tömeg egyeseiben, akkor némely cselekvéseknek, mozgásoknak, indulatoknak általános felkeltése könnyű lesz, mert arra mindenkiben meg vannak a hajtó motívumok, s nincsenek vagy gyöngék az ellentétesek. És így, ha oly érzelményilvánítást vagy általában mozgást dobnak a tömegbe, melylyel szemben általában a legtöbb embernél nem lépnek fel ellenható motívumok, az utánzás könnyen fog lefolyni, s gyorsan s erőteljesen fogják azokat a mozgásokat utána csinálni.

A másik momentum az utánzás sikerére kevésbbé jelentékenynek látszik első pillanatra, az t. i., hogy az utánzandó mozgás elég intenzív benyomást keltsen. Ugy gondolhatnók nevezetesen, hogy a fentebb tárgyalt második momentum, a gátló vagy előmozdító asszociációk döntik el igazában e kérdést; s ha vannak gátló asszociációk, azokat a hang nagyobb ereje vagy a gesztus nagyobb élénksége sem fogja legyőzni. De mélyebb megfontolás más eredményre vezet.

Mindnyájan tudjuk, hogy az asszociációk élénksége s ereje, sőt sokszor száma s minősége is egyenes arányban függ a többi közt az érzet (benyomás) intenzitásától, mely azután ezeket felkölti. Azok az asszociációk, melyek e szónak: »halál«, elvasása

vagy hallása, továbbá egy halotról vett vázlatos rajz szemlélete, majd egy koporsóban fekvő halott szemlélése és végre egy halálküzdelem vagy tömeges halálos katasztrófa végignézése által keltődnek bennünk, mind számukra, sokféleségökre, mind erejőkre nagyon különbözni fognak egymástól és motívumképen való hatásuk is nagyon különböző lesz. És a mely benyomás, kisfoku intenzitásánál fogva, halvány s gyöngé asszocziációkat keltett bennem s nem tudott visszatartani egy cselekvéstől vagy rábírní cselekvésre, ugyanoly tartalmú, de nagy intenzitású benyomás egészen más lelki dispozieziókat fog bennem teremteni. Ezért erős benyomás utánzásra fog bírni, a mire gyöngé nem volt képes. Ámde a tömegben a benyomások erejének a fokozása épen egészen sajátlagosan megy végbe, s ez a tömegnek nagyon jellemző tulajdonsága.

T. i. ha egy mozgás vagy cselekvés számára a tömegben a fent vázolt kedvező körülmények előállottak, s az utánzás folytán, habár csekély erővel, el is terjedt, akkor növekvése már biztosítva van. Az érzethez képzetek és érzelmek asszocziálódnak. Ezek ereje caeteris paribus arányos az érzet erejével, ez pedig a külső hatójelenség hatás nagyságával (erejével). Egy ember ájtatoskodása, templomi éneke kisebb intenzitású érzetet s így gyengébb asszocziatív reprodukziót ébreszt, mintha ezer ember ájtatos egyforma arcát látom és ezer hang énekét hallom.

Ámde hogyan áll elő ez a rendkívüli ereje az érzetnek a tömegben? Erre Espinasnak igen szép megfigyelései és okoskodásai vannak. Arról beszél,¹ hogy a darazsak örei hogyan közlik a veszélyt a tömeggel, hogyan közlik emócziójukat? Az izgatott egyén látása által. Egyetemes törvénye a lelki világnak, hogy egy érzelmi állapot képzete magát ezt az állapotot is felébreszti az illetőben. A magasabbrendű állatoknál egy cselekmény elképzelése maga után vonja azon cselekedet elkezdését is. Ha a kutyának husdarabot mutatunk, megnyalja a száját, nyált választ ki ép úgy, mintha már a szájában volna az a darab hús. A primitív emberek, gyermekek és vadak, (sőt kisebb fokban, egyik-másik izgékonyabb művelt ember is) utánozzák azt a jelenetet, a melyet nekik elbeszélnek. Mi nem csak agyvelőnkkel gondolkozunk, hanem e folyamatba be lesz vonva egész idegrendszerünk, s minden gondolati vagy érzelmi folyamatot önkéntelenül megfelelő mozgás kísér, melyet csak ellen-

¹ Espinas: Des sociétés animales. 358 s k. 1.

kező fékező parancsok képesek többé-kevésbbé elfojtani. Ugyanis az indulatokkal járó fizikai kísérő (mozgás) jelenségek magára az indulatra is visszahatnak ugyanabban az egyénben, s fokozzák az indulatot. Visszahatnak pedig úgy, hogy ez indulatok által előálló változó beidegzések belső érzeteket keltenek s ehhez érzelmek fűződnek, a melyek aztán az egyén érzelmeihez, melyekből indulatja összetevődik, járulnak s azt fokozzák.¹ Már most a miképen egy affektus folytán előállott kifejező mozgás ilyen érzelmet hoz létre, ép úgy ezen kifejező mozgás (Ausdrucksbewegung) utánzása folytán létrejött mozgás is létesíteni fog ily érzelmet az illetőben, a mely magában tárgyaltan, tartalom nélküli, de a mint valami intellektuális tartalommal vonatkozásba hozatik, az ennek megfelelő irányú indulat készen lesz az illetőben. Ha valakinek, a ki rendes, nyugodt kedélyállapotban van, egy rendőri brutalitásról beszélek, hűvös szavakkal fog róla elítélőleg nyilatkozni. De ha a tömegben a fent vázolt módon a haragnak megfelelő jellegű általános, külön eszmei tartalom nélkül való érzelemfolyamat felkeltett, s a rendőri brutalitás egyes tényei oda dobatnak, az indulat tárgyát nyer, s határozott kvalitással bíró érzelmek és indulat, a harag áll elő. Ép úgy mint a zenénél felkeltett általános, homályos érzelmek azonnal határozott kvalitású érzelmekké s indulatokká válnak, ha akár csak a zenedarab czime által konkrét tartalmat, mintegy jegezesedési központot adunk nekik.²

Igy a tömegben is. Ha egy érzelem mozgásban, vagy a mi ugyanaz, hangban, arczkifejezésben nyilvánul, ennek megfelelő érzelem keltődik kisebb-nagyobb fokban a szemlélődben is. Utánozza a mozgást s az ennek megfelelő érzés is felkeltődik nála, még akkor is, ha megfelelő képzetek vagy érzelmek nem is voltak benne.

Már most hogyan megy végbe az érzetnek és a megfelelő érzelmeknek fokozódása a tömegben létei által? Espinas erre a következő magyarázatot adja. Tegyük föl, hogy a szónok által érzett emóció 10. Az első szavakra, a melyeket siker követ, ennek felét, 5-öt közül hallgatóival, a kik, mondjuk, vannak 300-an. Mindegyike e 300-nak reagál vagy tetszéssel, vagy megfeszített figyelemmel, a mit a tudósítások mozgásnak neveznek. Ez a tetszés vagy feszült figyelem már most visszahat úgy a

¹ L. Wundt: Grundriss der Psychologie 1901. 209. 1.

² V. ö. Wundt, i. m. 212. 1.

szónokra, mint magokra a hallgatókra. E látvány ezekben valószínűs émoációt kelt. Ha feltesszük, hogy egy-egy csak felét veszi észre ezen émoációknak, figyelemnek, tetszésnyilvánításnak, az eredmény már az, hogy az ő megindultsága már nem 5, a mit a szónoktól kapott, hanem $5 \times \frac{800}{2} = 750$. Viszont a

szónok is ezen visszahatások alatt áll. Ha mindegyik embernek émoációja 750 lett, s mondjuk, megint a felét veszi észre, vagyis hat rá, már a szónok felindulásának erejét $800 \times \frac{750}{2}$

szám fejezi ki és így tovább. Espinasnak ez az okoskodása, ha nem is veendő szám szerinti pontossággal (hiszen egyébtől eltekintve, zavaró hatások, melyek a figyelmet eltérítik vagy csökkentik, hiányos megértés stb., nagyban csökkentik s módosítják az ily schematikusan kihozott eredményt, továbbá az egyes s így a szónok sem apperzipiálhat annyi émoációt s így a felhozott számoknak sem lehet más, mint nagyon távoli, schematikus értéke) mindenesetre jó magyarázat azon kölcsönös reflexhatás progressziójára, a mely a tömegben előáll és lehetővé teszi, hogy a tömeget alkotó egyesek folyton növekvő erejű egyirányú benyomásokat kapjanak, melyek a normális körülmények közt érhető benyomásokat erőben messze felülmúlják, s a mely benyomások ily nagy erőre épen a tömeg által jutottak és hozattak.

Ezek a nagy intenzitású benyomások aztán lehetővé teszik a tömegben levő egyesek egész lelki állapotának, karakterének ad hoc megváltozását.

Erre nézve vegyük figyelembe a következőket. A normális lelki állapot jelenti egy-egy embernél a tudattartalom és érzelmek bizonyos minőségét, továbbá a különböző izgatásokra való reagálás minőségét és milyen erejét. E kép, ez összeállítás adja meg lelki világának karakterét. Rendes lelki világában bizonyos arányban vannak meg nála az egyes lelki dispoziciók. Rendes körülmények közt a vallásos képzetek és érzés nála a mértékig, a harag b mértékig keltődik fel, a nemi ösztön c mértékig és így tovább. Már most a rendkívül erős érzet (Empfindung) — és mint láttuk, a tömeg ilyet hoz létre — a rendes lelkiállapot jellegét alkotó bizonyos képzeteket nagy erőre juttat, bizonyos fokú érzelmet aránytalanul megnagyít, másokat elnyom épen a rendestől eltérő intenzitású asszociációk felkeltése folytán. Ugy, hogy egy karakterben, melynek rendes képe $a+b+c+j+d+\dots+z$ s a melyben például a rendes

vallási érzelmeket a jelzi (pontosabban: a rendesen felkelhető vallási asszociációk rendes erejét), a tömegben esetleg $10a$ lesz. Viszont más asszociációk épen e miatt elnyomtatnak s így aztán előállhat a tömegben a fent említett egyének ily lelki képlete: $10a + \frac{b}{2} + \frac{d}{10} \cdot \cdot \cdot$ vagy még eltérőbb is; lehet

pl. $10a + \frac{b}{2}$ csupán, az asszociációk rendkívüli ereje folytán.

A tömegben előálló ezen lelki folyamatok, a mint látjuk, az egyének lelkében mennek végbe azon kölcsönhatás folytán, a melyet a tömegben levő egyesek egymásra fizikailag és pszichikailag gyakorolnak. Tehát in ultima analysi az egyén, minden egyes egyén alakul át azáltal, hogy a tömegben van s addig, míg a tömegben van. Ez az utóbbi momentum nagyon figyelemreméltó. Két hangyaráj harcban volt egymással. Forel kivett az egyik rajból 3-at a legdühösebbek közül, a másiktól hasonlóképp 4-et s egy közös edénybe tette őket: barátságosan érintkeztek egymással. Az emberekkel hasonló kísérleteket végez az élet. A tömeg szétoszolván, rövidebb-hosszabb utórezgés után minden egyén lelke visszazökken eredeti jellegébe. Az emberek tehát a tömegbe összetevődés által és az összetevődés idejéig változnak át.

Mindezek az egyént átalakító tünemények különböző mértékben ugyan, de tapasztalhatók nagyobb számú egyénekből álló gyűlésekben is, a hol természetesen mindazok a mozzanatok, a melyekben ily gyűlés a tömegtől különbözik, az eredménynél számításba veendő, így a szervezettség, a fizikai korlátoltság kisebb mértéke stb. stb. Ennélfogva itt a tömeglélektan módosult s halványabb jelentkezését fogjuk találni. De ez átalakító hatás mégis nagyban érdekel bennünket, a mennyiben az organizált emberösszességeknél sok szerve ily gyűlés formájával bír és így az egyéni lelkek átdolgozásának egyik retortájában szervezett összességeknél is ily tömeg-pszichológiai jelenségek szerepelhetnek s magyarázzák a végső összességi lélektani kialakulásnak az egyénékétől való nagy különbözőségét.

III. Szervezett összességek.

12. Azon múló, könnyen és hamar széteső kapcsolaton kívül, melyet tömegnek nevezünk, s melyben a szervezethez semmi vagy csak igen csekély nyomát találjuk, egész sora van az állandó, szervezett emberi kapcsolatoknak, a melyek a kollektív lélek kérdésénél első sorban veszik igénybe figyelmünket.

Mit jelent a szervezkedés az emberi kapcsolatokban? Ugyanazt, mint mindenütt másutt: oly berendezést, melynél fogva az egésznek bizonyos részei az egésztől föltételesen különleges működést végeznek az egész számára, vagyis olyat, mely az egész egyéb működéseinek feltételül szolgál. Kevésbé anthropomorph módon kifejezve: fizikai és kémiai folyamatok állnak elő az egész egy részében, a mely ugyancsak fizikai és kémiai utón hat a többi részekre is oly módon, a mely az élet fentartására kedvező. Ez pedig az által történhetik így, mert az anyag oly alakulatot vett fel, a mely e megfelelő hatások érvényesülését lehetőségessé teszi. Tehát egy megfelelő struktúrája az egésznek, a melyben azok a fizikai és kémiai hatások érvényesülhetnek.

Az emberösszességekben ez a szervezés szintén abból áll, hogy az összesség bizonyos részei bizonyos sajátlagos működést végeznek, mely az egésznek, mint ilyennek fentartására kihat, s egyéb életműködésének feltételül szolgál. Már most miért végez egy bizonyos rész ilyen működést és miért hat az ki az egészre? Itt a fizikai és kémiai törvények mellett lélektaniak szerepelnek. Ezzel nem akarom állítani, hogy a lélektaniak a fizikai- és kémiaiaktól függetlenek; csak azt, hogy még ma külön jelenségek, melyeket azokra visszavinni nem tudunk; mint a

hogy különben a kémiai is a mechanikán alapul, csak egy többlet. A természet erőinek egyik sajátos jelentkezési formája a lélektaniaknak nevezett, a melyeknek az idegrendszer működésén alapuló külső fiziológiai jelentkezési formáját közvetlen kapcsolatba hozni annak befelé fordított oldalával, az alanyilag érzett s felfogott par excellence lélektanival, eddig nem sikerült, talán soha sem sikerül. Ámde e kettőnek parallelizmusa az ember azon ösztönszerű törekvésénél fogva, hogy a hol tudományos bizonyosságra nem tehet szert, hypothesisen pihentesse meg elméjét, önkéntelenül egy azon folyamat két oldalának való felfogására vagy legalább komoly feltételezésére vezet.

Ennélfogva egészen bekapcsolódik a természetben érvényesülő erők sorozatába a lélektaninak nevezett is; s azon hatások, melyek lélektani utón érvényesülnek, azon sorozatba, a melyek a fizikai, kémiai és élettaniakból állanak. Természetesen az a felfogás, mely a lelket külön substantiának fogja fel, s a mely szerint az nem áll a causalitás uralma alatt, ezzel összeférhetetlen; s ez alapon e kérdés így nem tárgyalható. De végre is minden okoskodáshoz bizonyos elfogadott alap kell; mi azon másik felfogás elől egyszerűen kitérünk, vele nem foglalkozunk. Tehát az emberi közösségek lélektani összekapcsolódást is mutatnak, vagyis lelki uton való egymásra hatást is. Egy része egy emberi közösségnek, egyesek vagy többen, oly lelki hatások alatt állnak a közösség részéről, vagyis oly képzetekkel s érzelmekkel töltenek meg, a melyek őket a közösség irányában s érdekében való bizonyos működésre készítetik (szervvé megtétel, szerviség tudata, kötelességérzet, ambíció stb.), másrészt az engedelmisség berendezése, mely a legkülönbözőbb lelki tartalmon alapulhat, így a belátás, (a mely megint különböző alapú lehet, mint a kényszer, a büntetés előre látása, vagy a célszerűség belátása), aztán ösztönszerű érzelmek (kegyelet, szeretet, kötelesség érzése stb.), végre az így előállott túlnyomó erő által gyakorolt fizikai kényszer az eszközei a hatásnak, a melyet a szervi működés az egészre gyakorol, illetőleg a mely által egy rész működése az egészre kihat.¹

¹ Ugy hiszem túlságosan kevés az, mit erre nézve *Ratzenhofer* mond, hogy t. i. a szociális akaratnak két irányban van összefoglaló ereje: 1. az egyes az ő érdeksoportja (Interessengemeinschaft) közakarátának aláveti magát, mert személyes érdekét látja benne támogatva. 2. A közösség aláveti a maga akaratának az egyes akaratot, a végből, hogy mindenek rezultálódo érdeke kielégítést nyerjen. (Die soc. Erkenntniss. 286. 1.) Még a tudatos elemek sincsenek ezzel mind megemlítve, hát még az öntudatlanok.

13. Az emberi kapcsolatok szervezetét vizsgálván már most, azt a közös vonást találjuk berendezésükben, hogy azok az összesség vagy annak hatóképes elemei részéről jövő hatások felfogására, az összességet érdekelhető jelenségek felismerésére s mindezek alapján való cselekvésre tétetnek képesekké.

Ha a legegyszerűbb egyesületet is vesszük, szervezetében megtaláljuk e momentumokat.¹ Az alapszabályokat, melyekben az egyesület célja, eszközei, szervezete lesznek meghatározva, a közgyűlés, vagyis a tagok összessége állapítja meg. Már itten tehetünk bizonyos megfigyeléseket. Hogy mi lesz az alapszabályban, az mindenesetre a tagok akaratától függ. Másféle emberekből összeállított közgyűlés másféle alapszabályokat alkotna. De az alapszabályok megalkotásában a tagok nem is egyformán vesznek részt. Egy részök el sem jön. így tehát az aktívabbak, az érdeklődőbbek felfogása, tudattartalma s temperamentuma fog érvényesülni az egész életrendének meghatározásánál. De ott a közgyűlésen is a tudatok és érzések interferenciája fog bekövetkezni. A közgyűlés vagy az elnök hatáskörének megállapításánál, a kitűzendő célok terjedelmének szabályozásánál, az ellenőrzés részletes és pedáns, vagy inkább az egyéni jóra való alapított berendezésénél stb. stb., mindenütt a legkülönbözőbb emberek (közgyűlési tagok) élettapasztalata, műveltsége, kedélyállapota, tehát tudat és érzelmi tartalma fog összejátszani a végeredmény: a szabályozás mikéntje tekintetében. A tagok tudatbeli és érzelmi kvalitásai lesznek határozók a végeredményre, a nélkül, hogy az pusztán és egyszerű összege vagy különbözete volna az egyesek e tárgyban táplált nézeteinek és érzelmeinek. A vitatás során a nézetek módosulnak, másokra való tekintettel módosíttatnak, sőt még olyankor is, a midőn egy kész tervezet egyhangúlag fogadtatik el, meg volt a nézetek és érzelmek ez interferenciája. Mert ha az, a ki a javaslatot készítette, megbízás folytán készítette, úgy e megbízásban már a tagok részéről való véleménynyilvánítás és érvényesítés történt, a mikor éppen ezt, az ilyen minőségű embert bízták meg azzal, s nem mást; viszont a tervezet elkészítésénél is a tagok valószínű felfogására való tekintet vezeti a tervezőt; sokat, mit maga talán, ha pusztán tőle

¹ Határozott célú egyesületekről mondja Ward: These bodies may in very just sense be regarded as conscious and intelligent, and they conduct their operations in all essential respects in the same way that individuals conduct theirs. *Outlines of sociology* 1898. 266. 1.

függne, betenne, kihagy, s azokra való tekintettel mást vesz be, stb. A tervezet, ha egyhangúlag is fogadtatik el, nem jelenti azt, hogy éppen minden tag minden gondolatát és érzelmét kifejezte. Egy más, bizonyos nuanceokban eltérő tervezet ép úgy fogadtatnék el egyhangúlag, mert sok embernél a részletekben való eltérés nem elég erős indok az ellene való küzdelemre, s így midőn belenyugszik, saját véleményének egy részéről lemond, ha az egészet elfogadhatónak találja. Sőt sokszor tapasztaljuk, hogy egy kérdést, egy-egy pontot már-már vita nélkül elfogadnak, a mikor valakinek mondanivalója támad, s ezzel hosszú vitatkozás és a nézeteknek nagy elágazása áll elő. Oka: az ellentétes nézet az egyesben nem volt elég erős motívum magában a felszólalásra, de a példa, az izgatás, melylyel a discussió jár, erőre juttatja; az ellentétes motívum, a tétlenség felé hajtó, elenyészik s az illető felszólal. De az is közrejátszik, hogy a discussió felkelt addig szunnyadó eszme és érzelmi kapcsolatokat, s ennek folytán áll elő ellenkező felfogással az, a kiből a vita megkezdése nélkül ily képzet vagy érzelmi társulások elő sem állottak volna. Vegyük még mindehhez azt, hogy az egyes külön vélemények és érzelmek az egyesekben különböző erővel lépnek fel, s különböző intenzitású külső cselekvésre (beszéd-tartás, hanghordozás stb.) bírják az illetőket, hogy különböző idegrendszerük különböző fokú állhatatosságra képesíti őket véleményök hangoztatásában és érvényesítésében. Ez megint a habozókat, kételkedőket és indifferenseket különböző mértékben befolyásolja, úgy, hogy a határozathozatalban, a mely ily stádiumban legtöbbször kompromisszum, vagy nemine contradicente az elnök szuggesztív kijelentése formájában jelentkezik, a közgyűlésben szereplő tudat és érzelmetartalmaknak különböző hatékonyságuk mértékében való összefolyását szemlélhetjük.

14. Még akkor is, mikor egy egyén uralkodik a gyűlésen, még akkor is a gyűlésen jelen levő tudat és érzelmetartalmak interferentiája alkotja meg a végeredményt részben azért, mert a domináns személyiség domináns volta már a gyűlési tagok tudat és érzelmetartalmából következik s attól függő, részben, mert az uralkodó egyén tudatosan s öntudatlanul is a többiek hatása alatt áll. Többször tanuja voltam ily jellegű tanácskozássoknak, a mennyiben alkalmam volt néhányszor részt venni a dunamelléki év. ref. egyházkerület gyűlésein, mikor ott Szilágyi Dezső főgondnok elnökölt. Szilágyi az ő kolosszális személyiségével a szó szoros értelmében rajta feküdt a gyűlé-

seken, úgy, hogy egy-egy ügy tárgyalásának lefolyása körülbelül az volt, hogy az előadó előadta az ügyet, ha kívánt valaki hozzászólni, hozzászólott, s akkor Szilágyi reaszumálta az ügyállást és a szükségesnek volt pro és kontra érvek felemlítésével konkludált: azt hiszem ilyen és ilyen döntés lesz a leg-helyesebb. Soha sem történt meg, hogy ellentmondásra talált volna, vagy az ő elnöki véleménynyilvánításával szemben szavazást kértek volna. Igaz, hogy néha maga sem nyilvánított véleményt, hanem szavazásra tette fel a kérdést. Vagy néha élesebb ellentétek esetén a maga véleményének kifejtése után mondta: ám méltóztassanak szavazni. Ily esetekben is a szavazás az ő véleményét fogadta el. Tehát a határozathozatal lényegében úgy történt, hogy a gyűlés informálta Szilágyit, a ki azután kiformálta agy velejében a véleményt, melyet u gyűlés magáévá tett. Ez egy tipikus példája annak, mikor egy egyén egy gyülekezetet dominál. És mégis: tisztán Szilágyi Dezső, vagy helyesebben: az izolált Szilágyi Dezső véleménye s akarata volt-e az, mely a gyűlés akaratává tevődött? Vagyis: a gyűlésnek azon határozataiban nem volt a gyűlés tagjai mineműségének semmi része? Kétségtelenül mindig volt. Egyrészt a gyűlés tagjainak tudat és érzelmi tartalma s annak minősége tette azt, hogy azt a tudat és érzelemegységet, a melynek Szilágyi Dezső volt a neve, vezérének elismerte; egy katolikus zsinaton ez a Szilágyi, ez a református Szilágyi, nem dominált volna. Viszont kétségtelen, hogy Szilágyi gondolkodását is befolyásolta a felszólalók és a gyűlés hangulata, egyik másik szempont, a mi felhozatott; úgy, hogy az írószobájában írásbelileg nem mindig jutott volna olyan döntésre, mint ott az elnöki széken. Ennélfogva ilyen szélső esetben is összvéleménykialakulást látunk a gyűlésben, mely a gyűlés összeállítása s mineműsége által meghatározott, bár sokszor nem esik egybe egyetlen tag külön akaratával sem.

15. Felvéve az elejtett fonalat: a közgyűlés így megalakítja az alapszabályokat, melyek nem jelentenek egyebet, mint azt, hogy értelmi motívum-tömeget szolgáltatnak az összesség későbbi konkrét akaratelhatározásainál.

Egy további lépés a szervek megtétele s itt mindig a tudat s akarat szerveiről szólnunk. Az az egyesület elnököt, igazgatót, választmányt, stb. stb. tesz meg, a mely szervek azután az egészért, jogi vonatkozásban azt kötelezve s jogosítva, erkölcsi vonatkozásban is legnagyobbbrészt az egésznek beszá-

mitva, fognak eljárni. De kérdés: nem egyszerűen az az ember, vagy azok az emberek, a kik szervképen eljárnak, gondolkodnak, akarnak, cselekszenek-e akkor? Az, hogy az egésznek számíjtjuk be jogilag és erkölcsileg is, conventio dolga lehet.

Az kétségtelen, hogy az az egész, az az összesség egyéni idegrendszerekben és utján gondolkodik, érez és akar; és cselekszik is egyéni izomrendszerek mozgásba hozatalával. Az egyéni agyvelőkön kívül nincs gondolkodás az összességben sem. Azonban épen az összesség szervei működésének vizsgálata azt mutatja, hogy bennök s általuk az *összesség által meghatározott* s adott lelki jelenségek állnak elő. Az egyén, a mikor szervképen szerepel, tudattartalmára s ezzel kapcsolatban érzelmeire is oly átalakításon megy keresztül, a mely irányára s eredményeire nézve az összesség által meghatározott, s a mely addig tart, míg szervképen szerepel.

16. Annak vizsgálatánál, hogy a szerv az összességben ható lelki állapotok és a mellett az összesség egyéb állapotai által meghatározott lelki működést végez, első sorban vegyük figyelembe azt, hogy már magában a szerv konkrét megtételében azon lelki tényezők s azoknak iránya jut kifejezésre, a melyek az összességben dominánsak. Azzal, hogy egy részvénytársaságban igazgatónak X. tétetik meg, a ki merész vállalkozási kedvvel bíró ember, és nem Y., a ki óvatos és passzív, caeteris paribus bizonyára a tagok többségének vagy nagyobb erő kifejtésre képes részének ily és erélyesebb vállalkozó iránya jutott kifejezésre. Igaz, hogy azt mondhatná valaki: nem azért lett X. direktor, mert lendületes egyéniség, hanem mert az atyafiságának kezében van a legtöbb részvény. De ez sem szól a tétel ellen. A tény az, hogy a diadalra jutott irány X.-et, úgy a hogy van s a milyen, akarta igazgatónak. Az egyéni lelki életben is megtörténik, hogy az állandó lelki diszpozíciók irányával szemben egy bizonyos adott esetben nagyobb erővel fellépő motívum hatása alatt a karakterrel ellenkező magatartás követetik. De ennek a motívumnak ép úgy folytonos küzdelme lesz a jellem állandó tényezőivel, hogy ezek ellenére érvényesülhessen, mint a hogy annak a protegálnak és cselekedeteinek, (ha csakugyan annyira ellentétes lesz az egész vagy nagy rész jellegével), a tagok hajtó, támadó, követelő magatartásával szemben.

De bárhogy legyen is, az összesség keretében játszó erőknek, tehát az összesség minemű összetételének eredménye

az, hogy ez vagy a másik tétetik meg szervnek: és így, hogy ilyen vagy amolyan jellegű lelki berendezés, egyéni lélek lesz szerv, vagyis az összességi tudat s érzelmek kikészítési edénye. Nem akarom e képpel, hogy edény, azt kifejezni, hogy a szerv teljes passzivitással fogadja magába a rávonatkozó hatásokat, hogy benne, mint egy fazékban elegyedjenek a különböző színű beletöltött folyadékok egy új, átlagszinű keverékké. Hanem azzal a közkeletű felfogással szemben, hogy az egyén szervnek tétetvén, a maga egyéniségét, egyéni tudat és érzelm-tartalmát viszi oda, s érvényesíti mint szerv az összesség nevében s számára, ezen felfogással szemben kívánom hangsúlyozni, s előtérbe állítani azt a szempontot, hogy az egyén szervvé tétetvén, mélyreható változáson megy át, és bár egyéni szervezete s lelki működési sajátsága szerint folynak is le lelki funkciói, de a *tartalmat* az összességtől kapja. És minél magasabb rendű az az össz-személyiség, minél komplikáltabb szervezete van, annál tulnyomóbbak lesznek a szervben az összességi momentumok az egyéniek fölött; vagyis a mi ugyanazt jelenti, a közösségi lelki élet annál inkább kifejlődik, annál szorosabb egységbe fűződik az összesség, s annál kevésbé tekinthető merő egyéni egymás-mellettségnek.

17. Hogyan megy végbe a szervképen működő egyéni lélek tartalmának átalakulása? Az átalakulás első sorban azon a pszichologiai tényen nyugszik, hogy bizonyos lelki fejlődési fokot elért ember nagy mértékben képes arra, hogy adott esetben tudattartalmát módosítsa, helyesebben tudattartalmának egy részét a tudatból kizárja: vagyis, hogy figyelmét bizonyos képzetekre fordítsa és koncentrálja. Ennélfogva bizonyos mértékig magában többféle tudat- és öntudatalanyt egyesít. Ennek gyakori példáját látjuk, midőn az egyén különféle társadalmi minőségben szerepel, s annak megfelelő különféle magatartást tanúsít. Egy egyén pl. először magánember, egyéni, anyagi és szellemi szükségletei kielégítése után járó ember; azután közhivatalnok, pl. miniszter; ilyen minőségében való eljárásánál nagy tömegben más tudattartalommal dolgozik, vagyis más tudattartalmat hagy a motívumok kialakulásánál s működtetésénél szerepelni, mint a magánember minőségében. Azonkívül ő, tegyük, egyházi gondnok is, a mikor megint egész tömege a képzeteknek tolatik félre s más képzettömegek lépnek helyébe.

Természetes, hogy ezek a különböző minőségekben szereplő tudatelemek nem zárják ki egymást teljesen, nem cserélik

fel egymást teljesen senkinél, s a fölcserélés mértéke is nagyon különböző egyeseknél. Innen van az, hogy szellemi képességeitől eltekintve, nem mindenki egyformán alkalmas arra, hogy különböző minőségekben megfelelőleg működhessék. Nem mindenki való pl. közhivatalra: olyan nem, ki magán egyéni szempontjait egyáltalában nem tudja félretolni; és annál kevésbbé, minél magasabb a hivatal, s így minél teljesebb belehelyezkedés kívántatik azon másik képzetkörbe.

De ha az oda nem tartozó képzeteknek tudatos kizárása sem történhetik meg egész teljességgel, még annál inkább megmarad az öntudatlan hatások szerepe. Itt különösen az érzelmekre gondolunk, a melyek sokszor asszociálódnak a nélkül, hogy a velők összefüggő képzetek a tudat felszínére jutnának; itt az öntudatos szétválasztása az egyébkénti (magán) egyénnek a szervtől sokkal kevésbbé sikerül: és épen e téren lesz szerepe a magánegyén minemiségének, színező hatásának a szervi működésnél, és következménye annak, hogy kit tesznek meg szervnek. Mindez azonban azon hatások mellett, melyeket a szerv az összességtől vesz, aránylag háttérbe szorul.

Már most ez a, mondjuk, magánegyén félretolása és a »funkcionárius«-nak, a »szerv «-nek a helyébe lépése caeteris paribus, vagyis az egyéni arravalóságtól eltekintve annál nagyobb mértékben fog előállani, minél inkább szolgálnak az intézmények arra, hogy azon érdekkörben, melynek ő a szerve, a vonatkozó tények a szervre hathassanak. Ilyen tények lehetnek az odatartozó objektív momentumok; de lehetnek szubjektív mozzanatok is, t. i. azoknak véleménye, kívánsága, kik az összességhez tartoznak.

18. Vegyük előbb az objektív momentumokat. Az egyén szervvé tétetvén, megkapja mindazokat az információkat, a melyek az összességre, illetőleg az ő szervi teendőire vonatkoznak. A takarékpénztári igazgató oly teljes részletességgel és pontossággal informálódik a takarékpénztár összes ügyeiről, a minőt csak épen szervi minőségénél fogva kaphat, s így tudattartalma az összesség viszonyai- és tényeinek oly komplexumát jelenti, a mely azt a magánegyén tudattartalmától nagyban megkülönbözteti. Ép úgy minden más szerv; s minél komplikáltabb az összesség, sokszorosabbak viszonyai, differenciáltabbak szervei, annál eltérőbb lesz a különbeni egyéni tudattartalom a szervtől. A miniszter, a kinél az informatív szolgálat nagy összetett rendszere segíti elő tudatának bővülését a

vonatkozó jelenségek köréből, ezek alapján egészen más eredményre jut, mint a magánegyén által megszerzhető tudattartalom alapján. És itt vegyük figyelembe azt is, hogy tökéletesebb berendezésű összességeknél nem pusztán a tények, jelenségek közöletnek fokozottabb mértékben a szervvel, hanem azoknak a jelenségeknek egymásközi vonatkozásai, más tényekkel való kapcsolatba hozataluk, tehát megítélésök is az átalakító s előkészítő eljárás többé-kevésbé összetett folyamatán keresztül jut hozzá; tehát sok elme különböző irányu fölfogásának érvényesülésével (szakértői vélemények, memorandumok, előadói tervezetek stb.), a mi mind hatással van rá, és e hatásokhoz is szervi mivoltánál fogva jut. Azután pedig láttuk, hogy annál fogva mert szerv, figyelmét szervi működésében, a mennyire lehet, kizárólag ezen idevonatkozó képzetekre koncentrálnia, s azokat, melyek az ő magánegyéniségét lelkileg kiteszik, lehetőleg kizárja, és így kétségtelen, hogy a szerv, a mikor szervképen gondolkodási működést végez, úgyszólván csak a formális működési képességet tartja meg magánegyéniségéből (sőt még ezt sem egészen, a segédszemélyzet összműködése folytán), de az az agy velő, X. agyveleje, egészen más képzetekkel operál, egészen más anyagot dolgoz fel, ha szerv, mint mikor magánember, s az az anyag épen az összességre vonatkozó, annak szervei által összehordott és feldolgozott. E mellett még figyelembe veendő, hogy a szerv többé-kevésbé szabályokhoz van kötve működésében, a mely szabályok részint eljárása rendjét, módját állapítják meg, részint érdemleges működésének tartalmát is egészben vagy részben meghatározzák. A szabályokban (alapszabály, törvény, szokás) az összesség felfogása a maga érdekeiről, a helyesről, jóról, czélszerűről van kifejezve és érvényesül a szerv tudatában s akaratában; ezzel megint egy nagy, sokszor elhatározó tömege a képzeteknek, s az engedelmességgel kapcsolatos érzelmeknek áll elő a szervben, a melyek tulajdonképen közösségek. Igaz, hogy ez ellen azt lehetne vetni, hogy minden egyes is a törvények stb. szabályai szerint él, s így itt nincs különbség magánegyén és szerv közt. Ez ellenvetés annyiban áll, hogy tényleg csakis kvantitatív különbség van; de hiszeu láttuk, hogy az egyéni lelki élet szintén szociális tartalmú s a kapcsolódási átmenetek egész sora vezet odáig, hogy a szociális tartalmú egyéni tudatok összhataása külön összességi tudattartalmat s akaratot fejt ki, azáltal, hogy külön válik a merő egyénitől. Különben is a szerv sokkal inkább van működ-

désében szabályi hatások alatt, mint a magánegyén, épen szervi állásánál fogva.

19. De ezen objektív tényezőkön kívül, melyek az összességben szerepelnek, vagy azt érdeklik, az összesség részéről jövő alanyi momentumoknak egész tömege az, a mi a szervre hat, s nagy mértékben figyelembe veendő.

A szerv nemcsak azon tényekről informálódik tökéletesebben, a melyek az összességet, hogy úgy mondjuk, objektíve érintik, hanem a vélemények, óhajok, vágyak és törekvések, a melyek az összességben felmerülnek, rá fokozottabban hatnak, mint a magán egyénre, egyrészt annál fogva, mert inkább tudomására juthatnak (sokszoros berendezések vannak erről való informálásra), másrészt mert egyenesen feléje irányulnak, neki támadnak. A szerv legtöbbször oly helyre lesz állítva, hol e hatások őt legjobban érhetik, sőt e hatások, épen mert eredményt akarnak elérni, őt fel is keresik, s nála érvényesülni akarnak. Mindaz, már most, a mi az emberi egymásrahatásról, vélemények és érzelmek szuggesztív erejéről mondatott, itt érvényesül. A szerv a különböző irányú hatások ütköző pontja, s szervi mivoltánál fogva az az egyéni agy velő vagy idegrendszer a rábeszélés, fenyegetés, kérelem, sürgetés és más szuggesztív hatások célpontja s átalakító hatásának elszenvedője. Kérvény, újság, parlament stb. stb. mind oly eszközök, melyek által a szervre való hatás nagy keretű összességekben érvényesül; de kis részvénytársaságoknál is a részvényesek magánbeszélgetésben vagy másképp nyilvánított érzülete hat a szervek működésére; sokszor azok vélelmezett akarata az irányító: mit szólnak ehhez az emberek, stb.

Mindezekben vázoltuk azon folyamatot, a mely szerint az egyén képzettartalma átalakul szervi mivoltának megfelelőleg az összesség ráhatása folytán.

20. Az akaratnál s a cselekvésnél azonban a képzettartalom is csak az érzelmek, helyesebben az affektusok útján szerepel, a melyeket ébreszt, a melyek vele járnak. Miután láttuk, hogy képzettartalma tulajdonképen az összesség által dolgoztatott ki s adatik, bizonyos fentartással mondhatjuk, hogy az érzelmek s affektusok, melyek így ez alapon a szervben kelnek, s melyből akarat és cselekvés lesz, szintén az összesség hatásának eredményei. Tudniillik minden képzzettel érzés is jár, melyből hosszabb összefüggő folyamatu affektus válhat s kellő intenzitás mellett (ellentétes, erősebb gátló érzelmi folyamatok

hiányában) akarattá válván, cselekvésben végződik. És így ha azon képzettartalom, a melyet a szerv magába szed, az összesség által adott, úgy az érzés és affektus, mely nyomában kél, s az akarat és a cselekvés is az összesség által meghatározott; benne az összesség erőinek hatása nyilvánul. Ez kétségtelenül így is van, csak azt kívánom megjegyezni, hogy az érzésnél és cselekvésnél az egyéni öntudatlan momentumok nagyobb szerepet játszanak, mint a képzettartalom kialakításánál: épen öntudatlanságoknál fogva. Épen mivel az érzelmi asszociáció gyorsabban s könnyebben áll be, mint a vonatkozó képzeteké, a mely esetleg el is marad, tudatra nem jő, s mivel az érzelmi asszociációnál is rendszerint azt, hogy az asszociatív, s más képzetekkel együtt járt, felismerni nem, vagy csak külön arra fordított figyelem, önmegfigyelés és analízis útján lehet, s különösen azért, mivel az asszociálódó érzelem a meglevőkkel összeolvad: az a szétválasztása a »magán-egyénné« és »szervnek«, a mely a képzeteknél annyira sike rülhet, itt már sokkal kisebb pontossággal megy végbe. A miniszter, a ki öntudatosan nem akar antiszemita lenni, bizonyos gyanús hangzású nevet oly érzelmi árnyalattal fog kezelni, a mely tudatos képzettartalmával nem teljesen egyező.

De a cselekvésnél nagy szerepet játszanak azok az érzelmek, a melyek a szervi állás folytán állanak elő. Itt mindenekelőtt figyelembe veendőek azok, a melyeket szubjektív jellegű körülmények neve alatt említettünk. Az összesség köréből jövő, legkülönbözőbb indulatkeltő impulzusok érik így a szervet s hatnak közre érzés és cselekvés kialakulásra. A dicséret, a gáncs legkülönbözőbb formáiban ily érzelmeket keltő.

S mindehhez hozzáveendő még a szervnél szervi állásánál fogva előállott egynémely lelki dispozició. Szervi mivoltának tudatával bizonyos lelki állapotok járnak, a melyek a nélkül nem, vagy csak kisebb mértékben vannak meg: így felelősségérzet és ambíció az összességre vonatkozásban, a mely két tényezőben foglalt érzelmek minden szervi működésnél jelen vannak s a máskülönben való »egyéni« magatartástól különböző értékelési, becslési mértéket hoznak magukkal. Bármilyen lelkiismeretes ember és mély érzésű hazafi legyen valaki, ha magánemberré lett, nem fogja azzal az intenzív érdeklődéssel kísérni egy reszort ügyeit, mint a mivel azt miniszter korában tette. A felelősségérzet s az ambíció, hogy eredményeket érjen el, hogy alkosson, és a minden cselekvésnél,

alkotásnál meglevő és stimuláló gyönyörérzet öt szervi mivoltában folyton kísérik A felelősségérzést legtágabb értelemben akarom venni s értem alatta a saját lelkiismeretével szemben való felelősséget is. Vagyis a kellő ethikai tartalommal bíró lélek azon érzelmeit, melyek az egyént a rábízott feladat teljes elvégzésére, feladatával való teljes azonosításra hajtják.

Egy további faktor, a mely öt az összesség részéről jövő legerősebb ráhatások irányában való cselekvésre fogja hajtani, a magán egyéninek bizonyos belejátszása Szervi állásának, a hatalom, alkotások stb. gyönyörérzésének állandó biztosítása öt szintén a legerősebb hatás irányában való működésre fogják hajtani, vagy a mi ezzel legtöbbször egyet jelent, a különböző irányok közt azok erőarányában való kompromisszumot jelentő eljárásra. Mert hiszen a hajtó erő nagysága nem csak egyoldalulag egy adott pillanatban, önmagában mérendő, hanem hatóképessége függ az ellenében kifejtett feszítéstől is. A részben való engedés enyhíti, a merev szembeszállás sokszor fokozza viszont a kielégített irány ereje ellanyhul, úgy, hogy ha nem történik mindjárt egyidejű kiegyeztetés az adott irányok erőarányában, a mondott proceszszus szerint az successive következik be, vagyis ha az egyik iránynak teljes mértékben engedett, tekintet nélkül a másik, bár gyöngébb irányra, akkor egyrészt a kielégített irány ereje a támogatásban lanyhább lesz, mint a követelésben, más részt a megsértett irány ereje a sérelem folytán fokozódik, s így ennek is bizonyos mértékű kielégítése fog beállani.

21. Összefoglalva már most látjuk, hogy

1. az összesség tudatának és akaratának kiképzésére szolgáló szervnek ilyen vagy amolyan minőségű egyen az összesben ható és érvényesülő erők eredőjekép tétetik meg;

2. hogy az ily egyén szervi mivoltánál fogva (felelősségből, ambícióból, stb folyó) új vagy fokozott érzelmekkel telítődik meg s ily irányban átalakul;

3. ezzel kapcsolatban a szociális létre alkalmas ember lelki figyelmeztetésével képes adott működések alkalmával magán egyéniségét kitevő képzetkorét s kisebb fokban érzelmi tartalmát is tudatából kizárni;

4. szervi mivoltánál fogva oly helyzetbe jut, hogy az összességre vonatkozó jelenségek lehető teljességgel jutnak tudatába, s így a 3 rá való tekintettel képes tudatát majdnem teljesen kizárólag az összességre vonatkozó képzetekkel megtölteni,

5. a képzettartalom feldolgozása, (ítéletek stb) s ebből folyólag való érzelmkialakítás, meg azonkívül is közvetlenül érzelmkialakítás benne az összesség különböző részeiről jövő ráhatások túlnyomó részvételével és hatása alatt történik¹

Látjuk tehát, hogy mikor az egyén mint az összességi tudat vagy akarat szerve szerepel, működése a közösség részéről jövő lelki hatásoknak és a közösséget érintő viszonyok ismérvének eredménye, a szerv egyéni lelki képességei és sajátosságai szerint feldolgozva. Már most figyelembe veendő, hogy a közösség legkevesebb ügyei lesznek közvetlenül egy egyéni szerv által végezve, hanem többnek együttműködése, egymásráhatása útján, a hol s a mikor tehát a most jelzett összességi hatások, melyek egy-egy szervet érnek, sokszorosan komplikálódva érvényesülnek, s hoznak ki eredményt, a mely eredmény tehát még inkább eltávolodik egy-egy egyén magán, egyéni lelki tartalmától. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy nagyobb számú tagokból álló kollegiális szervezetekben (parlamentek, közgyűlések), mint már említettük, többé-kevésbé azok a lélektani átalakulások is elő állanak, a melyeket a tömegben láttunk, s a melyek még inkább eltérítik a különben való, izolált egyén lelki tartalmától az így előálló eredményt, ha továbbá figyelembe vesszük azt, hogy a cselekvés folyamán előálló akadályok, s felkeltett (nem közösségi, hanem egyéni) érzelmek a tudat s akarat szervére visszahatnak, s az elhatározás módosulását idézhetik elő, úgy kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a szervezett emberösszességekben oly tudat, érzelmek s akarat jó létre, a mely, a míg egyrészt az összességben ható és érvényesülő egyéni lelki tartalmak által meghatározott, azokból alakuló, másrészt mégis azok egyikével sem azonos; új és az egészé.²

¹ A szervezésnek, s a szervnek ezen kétségtelenül döntő szerepét a közösségi tudat kialakulásában ismén főlre *Novicow*, mikor nem a (legtágabban vett) kormányt, hanem az „élite”-ét, majd kissé zavarosan az arisztokráciát állítja oda a társadalom sensorumának *Conscience et volonte sociales* 23, 43 l s másutt is

² így *Ratzenhofer* „Der Sozialwille ist mit keinen der Einzelwillen identisch, denn wenn er sich auch den activen Einzelwillen verwandt zeigt, so wird er doch stets nach irgend einer zulässigen Auffassung als das Compromise aller Einzelwillen im Verhältniss zu ihren Kraftwerten erscheinen (Die sociologische Erkenntniss 285 l) *Tarde* is ismer szocialis interferentiát, de szerintem igen szűken fogja fel Tulajdonképen egy ugyanazon agyban fellépő ellentétes (társadalmi jellegű) képzetek, érzelmek, egymásráhatását érti alatta És mint kevésbé jelentőst, legfőljebb egyik személynek más részéről való annyi befolyásolását tekinti ennek, hogy

22. Ha már most az organizait összességekben előálló lelki jelenségeket a tömegnél megvizsgáltakkal hasonlítjuk össze, azt a lényeges különbséget találjuk, hogy míg a tömegnél minden egyes átalakítódik, s ezen átalakított egyesek lelki megnyilvánulásainak összeadása teszi azt ki, a mit a tömeg lelki nyilvánulásának nevezünk, addig az organizált összességekben az egész részéről jött hatások eredményeképp oly lelki hatáseredmények jönnek létre, melyek az egészet kitevő egyének egyenként való lelki tartalmától különbözők, s azzal nem esnek egybe. A tömeg átalakított egyesek összege; a szervezett összesség lelki élete egyesek hatásaiból előállott külön lelki eredmény.¹

Látjuk, hogy nemcsak a társadalom (különösen állami formájában) ilyen organizáció, hanem az alsóbbrendű, szűkebb körű állandó kapcsolatok is; és pedig nemcsak az u. n. önkénytelenek (természetesek), mint torzs, község stb., hanem az önkéntesek (gewillkurte) is. És nem a kapcsolat szándékos és öntudatos, mondjuk mesterséges volta teszi ezeket kevésbé jellegzetesen önálló lelki étellel bírókká, hanem az, hogy épen önkéntességüknél fogva kevésbé állandók, azon lelki tényezők, melyek a tagokat összekapcsolják, különösebb és így változóbb érdekeket érintők, mint a nem önkéntesek. Ezért ez utóbbiak szorosabb, zártabb egységet mutatnak s így inkább kidomporodik egységi mivoltuk. Mert az állandóság a kapcsolatban teszi az egységet, egyéniséget.

23. Ha a fent előadottakat figyelembe vesszük, csak természetes lesz, hogy néni fogadhatunk el oly ál-kollektív felfo-

véleményében a másik által vagy megerősítettik, vagy támadtatik, s innen a sympathy és a szerződés vagy az antipathia és a harcz. Les lois de limitation 27—28 1

¹ Ezért nem helyes azok felfogása, kik mindig az egyesek egyező gondolataiban, cselekvéseiben keresik az összességi eredményt így *Waid* is, mikor azt mondja: When I speak of collective social action, it is to be taken in the sense of national action, or at least of action on the part of nations, although a considerable number may have taken *the same action*. De hozzát teszi: Thus defined and restricted, there remains an essential difference between individual and social action (Outlines of sociology. 265 1). Hegedűs is, szerintem, e hibába esik, mikor azt mondja, hogy „a társadalmi öntudat lényege gyanánt kell elismernünk azokat a többé-kevésbé állandó közös meggyőződéseket, fellobbanó tömeg törekvéseket s megállapodott konvencziókat, a melyeket azért, mert több egyéni öntudatnak viszonyából származtak, nem akarták lényeges gyanánt elismerni” (I. m. 63 1). Inkább a viszonyra, mint az egyezőségre kell a súlyt fektetni.

gast, minő például a Giddings, a ki jóllehet »konkrét dolognak« tartja a társadalmi tudatot, azt mégis csak az egyénekben találja, s nem ismer más tudatot, mint az egyénit s végső fokban a társadalmi tudat alatt az egyesek vonatkozó lelki egyformaságát érti¹ Ép úgy a társadalmi öntudatot sok egymással aktív érintkezésben levő egyén öntudati állapotainak hasonlóságában találja. Mindenki a másinak az érzelmeit vizsgálja, arról bizonyos felfogást táplál, s azt a magáéval egyezőnek találja s ennek tudatában cselekszik.² Ő is lát lelki egy másrahatást, s mondja, hogy bizonyos elmei eredmények ily combinált összműködésből származnak, a melyek egy izolált egyéni elme által nem produkáltathatnának.³ De végre ez nem egyéb, mint egyéni elmetermék, mely társadalmi összhatások folytán jó létre így minden »social mind« volna, mert nem találni társas hatás nélkül való emberi elmét. Az elválasztó vonalat a szervezkedésben nem ismeri föl Azt csak másodlagosnak tartja.⁴ A tudatra vonatkozó tétele nem áll, mert mint láttuk az egyéniektől eltérő, új lelki tartalom állítatik elő az összességi szervezetben. Az öntudatra vonatkozó meg el nem fogadható, mert a mit o annak állít, az csak egyéni öntudat, az meg nem közösségi öntudat, s azoknak emezzé való összekapcsolódását magyarázni kellene, a mit nem tett meg.

¹ „To the group of facts, that may described as the simultaneous like mental-activity of two or more individuals in communication with one another, or as a concert of the emotion, thought, and will of two or more communicating individuals, we give the name the social mind." Giddings The Elements of Sociology 1902 120 1. Épúgy a Principes de Sociologie-ban (1897) "C'est, en resume, l unité mentale de nombreux individus ou d une foule.", (127 1)

² Principes de Sociologie 130 1

³ Elements 121 1.

⁴ All social organization is an expression of like-mindedness in the population

IV. Az összességi lelki élet minősítése.

24. Odáig eljutottunk, s eléggé világosan láthattuk, hogy a tömegben az egyesek összeállása s az ez által előálló körülmények folytán oly lelki jelenségek s ezzel kapcsolatban cselekvések állanak elő, a melyek a tömegéi. Igaz, hogy az egyesekben nyilvánul meg és hat, a kik a tömeget kiteszik, de csakis az által, hogy az, a mit tömegnek nevezünk, előállott. A tömegben az egyesek összekapcsolódnak fizikailag is és lelkileg is úgy, hogy az egyes annak részévé válik, abból elszabadulni nem tud vagy nem is akar vagy nem is tud akarni. És így összekapcsolódva áll elő oly egymásra hatás proceszszusa s hat oly lelki állapot, a mely addig tart, míg a tömeg tart, s annak fölbomlásával megszűnik. Vagyis, hogy semminek se praejudicáljunk, azt mondhatjuk, hogy sok egyén »tömegben« oly lelki jelenségeket produkál, a melyek csak annak folytán állnak elő, mert ők tömegben vannak, a mely lelki jelenségeket tehát az egyes embereknek az az összehalmozódása idézi elő, a mit tömegnek nevezünk.

Tovább menve, láttuk, hogy bizonyos szervezkedés mellett embercsoportokban különleges tudati s akarati jelenségek merülnek fel, melyek az egyesekével nem esnek egybe.

Most már csak az a kérdés, és ez az embereket leginkább izgatja, hogy az emberösszességekben lefolyó e lelki proceszszusok, az egyének és egyénkapcsolatoknak egymásra gyakorolt hatásai és hatásvisszaverődései, a lelki tartalmak ez interferentiái mennyiben mondhatók egy külön lélek, az összesség lelke megnyilvánulásának, s nem kell-e megelégednünk az egyszerű polgári felfogással, mely azt tartja, hogy lelki élete

az egyes embernek van, egyik egyén hat a másikra, s így módosítja lelki tartalmát, ennél fogva emberösszességekben sincs egyéb, mint hogy egyik egyén lelkére hat a másik s viszont, de végre is egyéni lelkek sorozata az.

Tulajdonképpen e kérdés mögött, ha öntudatlanul is, ott lapang az a felfogás, mely a lelket önálló substantiának tekint. Ha azon az alapon állnánk, hogy az egyéni lélek valami önálló, külön lényeg, akkor egészen jogos és érthető az izgató kérdés: ilyen valami külön lelki substancziája van-e a tömegnek, az egyletnek, a társadalomnak. De ha a lélektani jelenségeket a fiziológiai jelenségekkel párhuzamos, azoktól el nem szakadó folyamatoknak tekintjük, akkor nem tudok lényeges különbséget találni a között a folyamat között, mely egy közös felhám által határolt idegtömegek egymásra hatása folytán áll elő s okoz befelé forduló, alanyilag lélektaninak jelentkező tünetenyeket és a között, mely ily külön idegcsoportok (emberi egyének) és így külön lelki életek állandó egymásra hatása mellett jó létre. Hogy a lelki élet fizikai substratumát képező idegrendszer az egyénben fizikai folytonosságban van vagy legalább kontaktusban, az összeségben pedig nincs, ez merőben külső, nem lényeges különbség. Mert a fizikai folytonosság vagy kontaktus is csak miért fontos? A hatásképeség, a hatásvezetés szempontjából.¹ Ez pedig az egyének között is meg van a szellemi érintkezés és hatás eszközeinek azon nagy tömegében, melyet mindnyájan ismerünk; sőt nagyon valószínűleg oly öntudatra nem is jutó módokon, melyekről most legfeljebb sejtelmek vannak különösen a mi az érzelemébersztést illeti.

25. Amiért mi egy emberi egyén lelki világát inkább vagyunk hajlandók egységnek tekinteni, mint egy összességét, annak oka az egyéni psyche látszólag nagyobb állandóságában rejlik, helyesebben az emberi egyénnek nevezett összetétel szorosabb voltában s nagyobb állandóságában. És ez helyes is annyiban, hogy tényleg az összetétel állandósága és bizonyos intenzitása, szoros volta kelti bennünk az egység képzetét; csak hogy meggondolandó, hogy az emberösszességeknek nagyobb lazasága s múló volta leginkább látszólagos. Azon alapszik, mert el lehet képzelni az úgynevezett szabad akarathoz fogva,

¹ „La vraie continuité est celle de la transmission des forces; quand une force ne peut pénétrer dans un milieu sans se faire sentir dans toute son étendue, ce milieu est un et concret, quel que soit le vide apparent qui sépare les corps qui y sont places. Espinas: Des sociétés animales. 138.1.

hogy az egyének elhatározhatnák csak azért is, tetszés szerint a szétválást. De ennek csak annyi értéke van, mint hogy a születések számában mutatkozó rendszerességet azzal akarnók erőltetni, hogy hiszen az emberek elhatározhatnák, hogy abstinenciát tartanak. Ellenkezőleg, a tapasztalás azt mutatja, hogy emberösszességek sokkal állandóbb jellegűek, mint az egyének (természetesen vannak nem életképes, gyorsan széthulló egyesülések is), és azon lelki tartalom, mely bennök kidolgozódik, jellegére legalább is oly állandó, mint az egyéni psyche lelki tartalma. Hogy alkatelemeik kicserélődnek, az nem okoz különbséget, mert ugyanaz történik az egyénnél is, úgy a lelki élet anyagi substratumát tekintve, mely az élet folyamán többszörös kicserélődésnek van kitéve, mint a lelki tartalmat véve, mely hasonló sorsnak van alávetve; hiszen életünk folyamán nyert benyomások, konkrét képzeink, kialakult gondolataink s érzelmeink legeslegnagyobb részét elfelejtjük; s csakis általános fogalmak képzése útján alakulnak azok tudattartalmunk állandó törzsévé.

26. Soha sem szabad felejtenünk, hogy az egyén lelki élete is összetétel; és nemcsak hogy a lelki elemek, az egyszerű érzetek és egyszerű érzelmek változatos kapcsolódásaikban lelki alakulatokká formálódnak, képzetekké, érzelmi kapcsolódásokká, indulatokká, akarati folyamatokká, hogy ezek újra magasabb összeköttetéseket alkotnak asszociáció, apperceptio útján s összefüggésükben azután mint tudat jelentkeznek, hanem azt is figyelembe kell venni, hogy ezen ilyen lelki kapcsolódások, az egyéni lelki élet ilyen kialakulása szoros összefüggésben van a lelki élet fiziológiai substratumának megfelelő kapcsolódásaival. Hiszen közismeretű tény, hogy az agy bizonyos részeinek megbetegedése bizonyos lelki összetételek megszűnését vagy módosulását vonja maga után; önkényes mozgások, képzetársítások stb. szűnnek meg vagy módosulnak.

Már most egészen így áll a dolog némely összességéknél is.¹ A szervezés nem egyéb, mint a hatásviszonyok elrendezése; s minél állandóbb jellegű a szervezés, annál állandóbb jellegű lesz az összesség lelki életének tartalma. Igaz, hogy az egyéneknél a lelki szervezés egyformább; innen a lehetsége a

¹ Ilyesmire gondol Novicow is, mikor azt mondja, hogy a társadalmi tudat is asszociatív eredmény, mert az ismeretek átplántáltak egy emberről a másikra időn és téren át (i. m. 98. 1.). Csakhogy vonatkozó fejtegetései igen hiányosak.

lélektannak; mert az ember anatómiai szerkezete, és ami bennünket itten érdekel, az idegrendszer normális szerkezete nagy vonásokban áttekinthető korszakokon át egyforma. S így a lelki élet általános törvényszerűségei az egyéni külön félésegek fölött megállapíthatók. Az emberösszességek szerkezete talán variabilisabb, de nem sokkal. Nagy vonásokban meglehetősen egyformaságot találunk a szervezkedésben, mert ez egyformaság éppen adva van a megfelelő hatáskiváltás lehetőségének föltételei által.

27. A benyomások lehető teljes és pontos perczipiálása, s azokra való lehetőleg tökéletes reagálás cselekvés által, minden ilyen szerveződés legáltalánosabb elve.¹ De e meghatározásban egy viszonylagos elemet találunk. A „*lehető teljes*” perczipiálás és „*lehetőleg tökéletes*” reagálás a teljesség és tökéletességnek egy alanyi szempont szerint való értékelését és megmérését jelenti. Az illető alany felismert vagy érzett szükségletei, tehát érdeke szerint igazodik az. »*Teljes*” legyen a perczipiálás azokban, a mik érdeklik; „*tökéletes*” legyen a reagálás az érdekbiztosítás szempontjából. Ámde itt circulus vitiosus van. Az érdekfölismerés, helyesebben megállapítás: hogy mi az érdek, már a szervezettől függ; viszont a szervezés valamely érdekből is történik. De itt is lassú az átmenet az öntudatlanból az öntudatosba. Eleintén adott természeti helyzet visz a kezdetben nem tudatos összműködésre az életfentartás körül. Az így előálló szervezkedés utján új képzet s érzelmi tartalom szereztetik, mely esetleg módosuló szervezkedésre visz. Szervezet és érdekmegállapítás egymással correlatióban vannak; a szervezet minemősége hat az érdekmegállapítás tartalmára; s az viszont a szervezet minemőségére.² Egymást átalakítók; de hogy melyikkel kezdődik a folyamat, csak olyan kérdés, mint hogy mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás.

¹ Ily és valamit mond Höfding is: »Direkt oder indirekt ist das ganze Bewusstseinsleben bestimmt durch die Stellung des Individuums im Weltall und durch dessen Bedürfniss, sich zu orientieren und die Umgebungen nach sich oder sich nach den Umgebungen einzurichten.« Psychologie 114. 1.

² Nem tartom indokoltnak *Ratzenhofer* megkülönböztetését, hogy miután sok egyéni akaratnak egy egyéni akarat alá vetésével a társas alakulat létre jön, a vezető egyes akarat formulázza a közösség főérdekét. Din bewusste oder instinctive Ausführung der Absicht, welche zur Befriedigung des leitenden Interesses führen soll, ist der Socialwille der Gesellschaft. (Die socioiologische Erkenntniss. 1898. 285. 1.) Az érdek megállapítás a közösségi összehatások eredménye, szerintünk tehát kollektív lelki tény, ép úgy, mint az annak értelmében való kollektív cselekedetek.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy mindez a szervezet alkatelemeinek minemiségére vonatkozik; kikből álljon, s kik, hogyan hathassanak rá, ami azt jelenti, hogy minő egyéni tudattartalmak és érzelmek hathassanak leginkább. Mindez tehát a szervezet működésének tartalmára vonatkozik. Azonban a szervezet formai működésében még nagyobb egyformaság van. A tudósvétel eszközeinek s módjainak megállapításánál, a megfontolás, gondolkodás, az akaratelhatározás és cselekvés berendezésénél a fő vonásokat tekintve nagy egyformaságot találunk.

28. Hogy az összességben való lelki jelenségek változatosabbak, különbözőbbek, és még olyan lélektan meg nem állapítható, mint az egyéninél, annak okát főképp ezen szervezés különböző módjainak és fokainak lehetőségében kell keresnünk. De ez nem lényeges különbség, ha mint fentebb láttuk, figyelembe vesszük, hogy az egyénnél is az összetevődés minemősége állapítja meg a lelki élet minemőségét, s a lelki életnek egyformasága csak a szervezet nagyobb egyformaságán nyugszik. Még közelebb hozza a kettőt egymáshoz annak meggondolása, hogy az egyénnél is a lelki élet a gyermekkorban fejletlen; a lelki élet stádiumainak egész sora áll elő a normális kifejlett emberi lelki funkcionálásokig. Sőt tovább menve, még hiányosabb lelki berendezéseket látunk az állatoknál, íme tehát a kétségbe nem vont — úgynevezett egyéni — lelki élet terén is a berendezések, összetevődések elég nagy változatosságát látjuk, s mégis mindezt közösen lelki életnek minősítjük. Ugy látszik, hogy a fizikai substratumnak egységképpen való jelentkezése és felfogása az, ami azoknak megadatja, az emberösszeségektől megtagadtatja a külön lelki élet elismerését. De hogy ez mily kevésbé igazolt, kitűnik annak meggondolásából, hogy egységet, s egységes külön lelki életet felvenni a fizikailag összefüggő organizmusoknál is csak azért vagyunk hajlandók, mert állandó, bizonyos formában egyező egymásrahatás, erőlefolyás tételeztetik föl a részek közt, épen a részek állandó szoros összekapcsolódásánál fogva. Ámde ezt megtalálhatjuk az emberösszességeknél is, t. i. az állandó — viszonylag egyforma — erő-egymásrahatást és lefolyást. És ehhez az u. n. fizikai összekapcsolódás nem szükséges; sem az erő, a hatás átvitelhez, sem az állandósághoz. Az utóbbit az ethikai, pszichologiai, sőt fiziológiai s más, kültermészeti tényezők viszonylagos állandósága épp oly, esetleg fokozottabb mértékben biztosítja; az előbbit

pedig kétségtelenné teszi a lelki egymásra hatásnak a lehetősége látási és hallási benyomások útján. (A mimikától kezdve a telefonig és a művészi alkotásokig.) Eltekintve pláne attól, hogy az a fizikai összefüggés is csak relatív. Találó analógiát hoz fel talán Novicow egy helyütt: hogy ha feltesszük, hogy egy embert vagy százezeres nagyítás alatt nézhetnénk, az egység képe szintúgy eltűnnék, mint ma a társadalomnál. Vagy viszont, ha a társadalmat a mai szemléletünkön milliő vagy százezeres makroszkopikusabban nézhetnők, vagyis egy milliószor nagyobb ember szemlélné a maga milliószor nagyobb áttekintő képességével, de a részletek megkülönböztetésére milliószoros durvább szemével egy mai emberi társadalmat, akkor az a társadalom ép úgy fizikai egység benyomását tenné, mint ma valamely állati vagy növényi egyén. Haeckel is úgy tartja,¹ hogy az egyed összetettsége folytán közte és egy hangyaboly egysége közt csak fokozati különbség van.

29. Különbözik az egység s az egyén fogalma nem olyan egyszerű kérdés, mint a milyennek látszik. Természettudományi alapon is igen különböző alakulatokat kell egyénnek deklarálni.² Viszont az emberi gondolkodás és fogalomképzés megint igen különböző alapon foglal egységbe képzeteket.³ Abstracte véve egység csak az oszthatatlan volna: az atom; s lelki életünkben az oszthatatlannak jelentkező abstrahált lelki elemek, az egyszerű érzetek és egyszerű érzések. Ezek volnának az objektív egységek. Minden másnak egységkép felfogása lelki életünk ténye: szubjektív egységek. Ily összefoglalást különböző alapon végzünk. Mindenesetre különbség van a közt, mikor az egységbe foglalást az elemek egymásrahatása, s új eredmény előállása okából végezzük, vagy a nélkül.

Itt most csak az előbbi véve, kétségtelen, hogy minden egység, a mit a természetben vizsgálunk s annak tartunk, csak abból áll, hogy bizonyos elemek összetevődnek, egymásrahatásuk folytán új eredményeket hoznak létre, melyek ezen ily összetevődés megszűntével szintén megszűnnek. A pillanatnyi nap-sütés, mely a hegyoldalt a felhőkön keresztül éri, szintén egy összetevődés, mint az az összetevődés, a mely egy embert tesz ki. Csakis a kapcsolat állandósága az, amely bennünk az

¹ Közölve Gierke: Die Grundbegriffe stb. című értekezésében.

² L. érdekes kísérletet erre *Jagernél*. Lenyomatva *Espinás*: Des sociétés animales H-ik függelékében.

³ L. *Siywart*: Logik II. k. 78. §.

egység, az individuum fogalmát kelti. A mint Spencer is mondja: épen az egyes alkotórészek közt való viszonylatok tartama az, a mi egy egésznek individualitását kiteszi részeivel, mint individualitásokkal szemben.¹

Mindezekből következik, hogy ha az emberösszesség eléggé állandó szervezetű, ép oly, vagy még állandóbb jellegű lelki jelenséget látunk benne, mint az egyénben. És ha a lelki élet folyamatait vesszük a szervezett emberösszességben, épen olyanokat találunk, mint az egyéniéknél, csak hogy az összetevődés magasabb fokú, mert amíg az az egyéni lelki életben úgynevezett lelki elemek Összetevődéséből és viszonylatba jutásából áll, addig az emberösszességekben ily összetett egyéni lelki folyamatok kerülnek mint elemek egymással viszonyba.

30. Hogy a szervezett összesség, külön önálló lelki egység, mutatja lelki tekintetben való irritabilitása és spontaneitása is, a mely nála ép úgy megvan, mint az egyénnél. Spontaneitásnak nevezük az önmaga mozgásának a képességét, a midőn a mozgás forrása az organizmusban van; ez tehát a pillanat külső behatásától való függetlenség. Ettől tulajdonképen csak mennyiségileg különbözik az irritabilitás, az a képesség, hogy az organizmus külső ingerre sajátlagos módon, t. i. az ingertől különböző erejű és esetleg jellegű mozgással felel.²

Mindezen tulajdonságok nemcsak az öntudatlan életjelenségek körében érvényesülnek, hanem a tudatos lelki világ terén is, és nemcsak az egyénben, hanem a szervezett összességeknél is, a melyek belső ingerekre működést fejtenek ki (a kormányzat legnagyobb része); a melyek külső behatásra egészen sajátlagos módon reagálnak. Például sértő nyilatkozatokra mozgásba jönnek s legnagyobb erőfeszítésü fizikai akciót végeznek olyan tagjai, a kik esetleg azokról a nyilatkozatokról tudomással sem bírnak.

31. Egységnek véve az összesség lelki életműködéseit, a nehézség már most abban áll: az összesség! lelki jelenségek egyéni lelki jelenségek útján s Összetevődéséből állván elő, meg kell állapítani, hol kezdődik az összesség! lelki jelenség az egyéni psychék jelenségei közepette. Mert nem minden egyéni psychikai mozzanat egyszersmind összességi is: legfeljebb csak úgy, s annyiban, mint ahogy az egyénben is a tudatra nem

¹ Principles of Sociology II. 212. §.

² Höfding: Psychologie stb. 392. 1.

utó mozzanatok valamelyes közvetett hatást a tudatos lelki életre mégis gyakorolnak. A midőn mi az egyéni psychologióban a lelki elemekről, az egyszerű érzetekről (Empfindung) és egyszerű érzelmekről vagy érzésekről (Gefühl) beszélünk, tudatra jutott mozzanatokat említünk. De amint az egyénnél sem lesz minden fizikai behatás, mely kedvező psychologiai körülmények közt érzetet s érzést keltene, csakugyan érzetté és érzéssé, mert nem perczipiáltatik, épen úgy nem minden benyomás, érzet, képzet, érzés és akarat, a mely az egyesben, az összesség egy-egy tagjában kél, lesz egyszersmind az összesség érzete vagy érzése, jut az összességben tudatra. De amint az egyesre történt fizikai vagy kémiai hatások, akár külsők, akár belsők (szervi érzeteket keltők), ha tudatra nem is jönnek, azért az általános lelki dispozieziókat módosítók, ha elég erősek s állandósággal bírnak, az összérzésbe s általa az öntudati állapotba belejátszók, azt szinezők, módosítók lesznek, ép úgy az összességre vonatkozólag is, az összességet kitevő egyes psychékben kelt lelki folyamatok, érzetek, képzetek s érzések, ha az egészre vonatkozólag tudatra nem is jönnek, mégis az egész lelki dispozieziót módosítók, az összérzést befolyásolók lesznek. A mit például a közhangulat elégedetlenségének nevezünk, nem egyéb, mint az egyes psychékben különböző tudatos, határozott képzetekkel kapcsolatos érzelmek, a melyek azonban az egészre, összekapcsolódásukkal s egymásra hatásukkal, csak mint egy általános érzés jelentkeznek, vagy mint a közérzés módosítók, a nélkül, hogy az összességre nézve konkrét képzetekkel volnának kapcsolatosak. Lehet, sőt úgy is lesz, hogy ez elégedetlenség érzésével kapcsolatos képzetek nem is egyformák az egyes embereknél. Az egyik csoportnál rossz termés, másutt felgyülemlett hatósági visszaélések, harmadik helyütt nemzetiségi elégedetlenkedés, másutt járványok, stb. stb. mind, szintén egyénenkint különböző összetételű képzetcsoportokkal együtt járó, feszültségi vagy kedvetlenségi érzések, a melyek sokszor véletlenül egyidőben nagyobb intenzitással lépven fel, együttes hatásukban a közösségnek ily feszültségű, kedvetlen jellegű érzését idézik elő, vagyis ezek együtt a sajtó, a hivatalos közegek jelentései, az összesség! tényekben való részvétel (választások, önkormányzati élet) módja, az azokra való reagálás módjai szerint mint általános elégedetlenség érzülete jelentkeznek az összesség tudatában, ami objektív kifejezést fog nyerni az összesség elhatározásai s cselekvései megfelelő módo-

sulásában, a nélkül, hogy az összesség tudata azt megfelelő összességi képzetekkel kapcsolhatná össze.

32. De még távolabbi kapcsolat is van az egyes psychék öntudatos tartalma s az egész psychéjének mineműsége között. Az egyes emberben meglevő képzetek s vele kapcsolatos érzelmek, mint például hazafiság, gazdasági érdekek, dinasztia iránt való hűség, stb. stb., ezek hatni fognak az egyénnek magatartására az összesség tényeivel szemben, vagy abban, midőn ő az összesség tényeinek kialakításában vesz részt. Erős, hazafias érzület például, vagy a király iránt való nagy lelkesedés az egyesekben, caeteris paribus, könnyebb s hatékonyabb lefolyásúvá teszi az összességi akarati folyamatokat; a közösségi czélok nagyobb belátása az egyesekben, tökéletesebb összműködést s így az összességi lelki folyamatok gyorsabb és hatékonyabb lefolyását engedi. Vagyis az egyesben levő tudattartalom mineműsége előidézi az összesség formális lelki működésének ilyen vagy amolyan jellegét, tehát az egyéni tudatos az összességben mint öntudatlan jellegű hatás szerepel.

Az egyénileg tudatosnak bizonyos összesség szempontjából öntudatlan alkatelemévé válását átmenetileg szemléljük a tömeg mozgásainál. A tömegben az egyesek mind tudatos mozgást visznek végbe. Akár azzal, hogy a másunnan jövő nyomásnak enged, akár, hogy annak ellentáll, az egyes tudatosan mozog. Még ha kényszerítve is van bizonyos mozgást végezni, — egyes lökéseket kivéve — mozgása tudatos. Csakhogy ezen egyes mozgások azon fizikai és psychikai helyzetnél fogva, melyben az egyesek vannak, a szomszédra kihatnak, annak mozgásirányát befolyásolják, ez a befolyásolás reá megint visszahat, s így összeredményképen az egész embersokaságnak egy jobbfelé irányuló hömpölygése vagy középre irányuló nyomása áll elő, a melyről, hogy ez arra tart, esetleg még jó ideig, mikor már a mozgás folyamatban is van, senki sem tud; azt talán csak kevés ember (vagy épen ezt az irányt egy sem) akarja. És ez az irány az egyes tudatok által különböző befolyások közt diktált s véghezvitt mozgásirányok eredőjeképen még is előállt. Nem mondhatja senki, hogy itt merőben adott fizikai erő komponensek játékaról s végeredményéről van szó. A mozgás iránya kezdetben is, vagy közben is az egyes psychék tudattartalma által is meg van határozva, s hogy az hogy alakul, hová irányul, a psychék állapotától és összműködésétől függő. Például, ha minden psyche egy adott pillanatban azon tartalommal

telnék el: megállni, 8 azután egymásután, kívülről befelé számítva, mindenki egy lépéssel jobbra! — akkor az összenyomatás, vagy egy gödörbe zuhanás elkerültetnék. Csakis a psychék tájékozatlansága, czélszerű összműködésre és egymásra való hatásra képtelen viszonya, a velejáró önfegyelmeléssel ellentétes képzetek felhalmozódása okozza a végzetes eredményeket, a melyeket senki sem akart, de a melyek in ultima analysi tudatos mozgások összetevődését és azok nem tudatos eredményét jelentik. Épen így a szervezett összességekben is az egyesben fellépő tudattartalom, képzetek s érzelmek még az egyénre nézve nem lesznek tudatosak. Ezeknek igen nagy intenzitásuknak kell lenni, vagy nagy vezetőképességgel bíró ponton kell fellépni, hogy az egészre tudatossá váljanak.

33. De mit jelent az, hogy az egészre tudatos? Itt előzőleg figyelembe kell vennünk, hogy mi közönséges használatban az egyéni psychológiában megszoktuk a tudatot s a tudatot mint határozott, élesen körvonalozott jelenséget felfogni s kezelni, pedig tényleg az egyéni tudatnak is, az öntudatlantól az apperzipiáltig, megszámlálhatatlan, s egymásba átmenő fokozata van. Ha pedig ezt figyelembe vesszük, akkor a közösségi tudatosság sokféle fokát s különböző intenzitását nem fogjuk érvül elfogadni az egyéni és közösségi lelki élet párhuzama s ugyanazonos természete ellen. Továbbá Worms helyesen figyelmeztet arra is, hogy a társadalom tudata nem is áll alacsonyabb fokon, mint általában az egyesé; csak a legmagasabb fejlettségű egyesénél alacsonyabb.¹

Már most mi a tudat? Wundt szerint² nem egyéb, mint a lélektani alakulatok (képzetek, érzelmek, affektusok, akarati folyamatok) összefüggése. Nem egyszerű összege azoknak, hanem azoknak egymással való összekapcsolódása. Oly állapotot, a melyben ez az összefüggés megszakított, például mély álomban, ájulásban, öntudatlannak nevezünk.³ Az összességre nézve is a lelki jelenségeknek összefüggése teszi ki annak tudatát. Az egyéni tudat fizikai vagy fiziológiai alapját az egyén fizikai szervezete

¹ Worms: Organisme et société 227. 1.

² Grundnis der Psychologie. 244. 1.

³ Helyesebb volna tudattalannak nevezni, mert az öntudatlan nem a tudat, hanem az öntudat hiányát jelentené szó szerint, a mi pedig más. Az én tudata, az öntudat, más, mint a tudat; s így a tudat hiánya is más, mint az öntudaté. Kétségtelen azonban, hogy nyelvhasználatunk a tudat hiányát (Bewusstlosigkeit) jelöli az „öntudatlan” szóval, sőt élesen nem is

teszi, s különösebben a nagyagy kéregállománya. A melynek részei s azok összefüggése párhuzamos a lelki jelenségeknek a tudatot kitevő összefüggésével. „Az agyvelő kéregállománya elemeinek ezen összefüggését a lelki folyamatoknak a tudatban adott összefüggése fiziológiai kifejezésének tekinthetjük, a funkcióknak a kéreg különböző részeiben való elosztását pedig az egyes tudatjelenségekben (tudatfolyamatok, Bewusstseinsvorgänge) mutatkozó változatos különbségek fiziológiai correlatumaiknak.«¹

Sőt a tudat kérdésének egyik legújabb vizsgálója, Oppenheimer² egyenesen a thalamust állítja oda, mint a tudat fiziológiai székhelyét, szervét, mely a kéregállomány különböző részeivel állandó összeköttetésben juttatja tudatra az itt produkált képzeteket stb. » . . . das Bewusstwerden eine physiologische Leistung ist, deren Zustandekommen auf dem Vorhandensein von festen, eingeübten anatomischen Bahnen beruht . . .«

Vagyis a tudat jelenségei fiziológiai correlatumaik állandó összefüggésén s központosító berendezésén nyugszanak. Ezen berendezést, vagyis az egymásra hatás lehetőségének biztosítását és központosítását konstatálhatjuk a szervezett összességeknél is. De pusztán lélektani oldaláról is juthatunk bizonyos eredményekhez, melyek ugyanezt igazolják.

34. Ha ugyanis a különböző lelki jelenségek összefüggése teszi ki a tudatot, ez összefüggésről kétféle alapon szerezhetünk tudomást. Az alanyi érzés, vagyis a tudat tudata alapján; a melyet szigorúan véve mindenki csak magára nézve állapíthat meg; s azután objektíve, az illető tudatalany cselekvései által, ezekből a tudatra következtetve. Ezt tesszük tulajdonképen akkor is, mikor más embernél is tudatot teszünk föl; bár itt már azon is alapul föltevésünk, hogy teljes szervezeti hasonlóságot látunk. Az alanyi érzés, a tudatérzés útján sem az állatokra, sem az emberösszességekre nézve nem állapíthatjuk meg a tudat léteit, hiszen minden egyes egyén alkateleme az

különböztet „öntudat" és „tudat" közt, s az utóbbi jelzésére is használja az előbbit. De a mellett mindegyik többféle értelemmel is bír. Jelenti *a)* a tudattartalmat, *b)* a tudatosságot, azt, hogy az „én" azt tudja és *c)* magát az én-t is, mely tud. L. Oppenheimer: Bewusstsein-Gefühl. (Grenzfragen des Nerven- und Seelenlebens. XXIII.) 1903. 2. 1.

¹ Wundt i. m. 245. 1.

² Bewusstsein-Gefühl. 1903.

egésznek, s így az ő egyéni érzései nem azonosulhatnak az egész, az összesség alanyi érzésével.¹ A mint hogy az egyént alkotó sejtekben lefolyó érzésproceszusok egyenkint nem azonosíthatók az egyén érzésével, a mint mi, az egyének, a bennünket alkotó egyes sejtekben lefolyó proceszusok alanyi oldalát nem ismerjük, hanem csak azon kapcsolódások eredményét, mely az egyén érzését teszi ki.

35. Épen ezért tévesnek kell tartanunk azt az okoskodási menetet, a melyet pedig legtöbbször követnek, hogy t. i. az egyéni tudatokról és érzésekről akarják a köztudat meglétét bizonyítani. Még olyan kiváló elme is, mint Espinas,² beleesik e hibába. Ép úgy Tarde is az egyénekben keresi a közöségi tudatot szétesztódva; s azt keresi, hogy hogyan terjed el s jelentkezik minden egyesben. A kezdetleges társadalom énjének ugyan a fejedelmet tekintti, de csak úgy s a végből, mert imitatio útján aztán az ő felfogása elterjed mindenkire.³ Pedig világos, hogy az egyesnek a közre irányuló gondolkodása és érzülete nem a köz tudata, érzése. Az legfeljebb arra alkalmas, hogy közösségi lelki folyamatok kialakulását lehetővé, lefolyását biztosabbá, könnyebbé tegye. És így, midőn Worms azt mondja,⁴ hogy majdnem mindig egy nagy veszélyvel szemben nyilatkozik meg a társadalom kollektív Öntudata, így a modern francziáké 1791-ben stb., akkor tulajdonképen ő csak az összesség egyes tagjainak egymással hasonló irritált állapotát látja, s a túl aj donképen a közösségi tudatnak ezáltal előálló élesebb voltát s a tudatbeli akarati mozzanatok lefolyásának ezáltal lehetővé vált nagyobb hatékonyságát cseréli össze magával a tudattal. De ha az összesség minden tagja csak a közszel törődnék is, minden gondolata s érzelme csak a köznek szólna, még sem jönne ott létre közösségi tudat s ennek megfelelő cselekvés, ha arra való szervezet nem létesül, a mely ezen proceszus lefolyását és érvényesülését lehetővé teszi. Ezt a proceszust csak objektív körülményeiből s hatásaiból ismerhetjük meg. Ennek ellenére egyéni tudatból való következtetés hiábavaló. Szinte szemmel látható az erőlködés, mikor ezt a lehetetlent ki akarják hozni.

¹ V. ö. *Novicow*: Conscience et volenté sociales. 1897. 18 lap. Hegedüs: A sociologia sarktétele 53. 1.

² „Il veutent leur société comme ils se veutent eux-mêmes ...” i. m. 547. lap.

³ Tarde: La logique sociale. 1895. 98. 1.

⁴ Organisme ét société. 213. 1.

Végre is ily magyarázatot adnak, hogy miután a társadalom tagjai (közös társadalmi intézmények hatása folytán) nagyon hasonlók egymáshoz, azért ezek magukat (legalább részben) ugyanazonosoknak fogják fel. Innen van aztán, hogy mindenki, a míg egyrészt magát ennek fogja fel, másrészt magát egy nagyobb egész, összesség részének is tartja.¹ Ez kétségtelenül az egyéni psyche állapota, de nem a közés, s ez vele magyarázva nincs. Ép úgy nem magyarázza meg Worms azzal, hogy az összesség tagjai közt az egység érzete s gondolata vagy egyszerűen többekben vagy egy szuggesztív erejű kiváló egyénben kialakul.² Ez maga még mind nem haladja meg az egyéni tudat színvonalat.

De tovább menve, sem az »öntudat« (az »én« tudata), sem a tudatról való tudat nem is mindig található fel a lelki élet tudatos folyamataiban; a gyermeknél későn fejlődik, a kezdetleges embernél kérdés, hogy meg van-e, s hogy az állatnál meg van-e, sokkal kevesebb okunk van feltenni, mint az ember-összességekre nézve. Itt tehát mindenütt objektív ismérvekhez kell folyamodnunk.³ Mi lehet az?

36. Ha figyelembe vesszük, hogy a tudat nem más, mint a lelki jelenségek összefüggése egymásutánságban, akkor nem mondhatunk egyebet, mint hogy ez összefüggést az emlékezet teszi lehetővé. Miután pedig ezt másnál csak külső mozgás alapján tudjuk *objective* megállapítani, ennél fogva *a tudat objective ismérévül azt állíthatjuk föl, hogy vajjon valamely lény mozgásai meghatározásánál az emlékezet szerepel-e?* Vagyis hogy a lefolyt egyes lelki folyamatok (tehát nem ilyesek summázódott fiziológiai hatásai, mint a reflex vagy automatikus mozgásoknál) reprodukció útján szerepet játszanak-e többé-kevésbé teljes tartalmuk szerint az akaratfolyamatokban, végső sorban cselekvésekben, mert csak ezek ismerhetők fel *objective*; és pedig akár külső, akár belső, figyelem irányításban jelentkező cselekvésekben. Miután a lelki élet teljessége akaratfolyamatokban jelentkezik, egészen érthető, hogy a tudat, mint a lelki élet legmagasabb

¹ Durkheim és Duguit magyarázata. L. idézve Worms: Organisme et société. 215. 1.

² Organisme et société 219. 1.

³ Jól mondja K. Worma: L'existence d'une force se manifeste par ses effets. S'il est des phénomènes qu'on ne peut comprendre qu'en les considérant comme produits par l'esprit social collectif, il faudra évidemment mettre hors de doute l'existence de ce dernier. (Organisme et société. 1896. 210. 1.)

összefoglalása, akarati folyamatban¹ konstatálható legkönnyebben. Sőt maga a tudat is akarati folyamat eredménye, mert cselekvés, a tudatelemek egyesítése teszi ki a tudatot.² S az akarati folyamatnak, hol az önkényes figyelem és a választás szerepe], az emlékezet lényeges előfeltétele. Az emlékezetet az öntudat ezen kritériumának Höfding is elfogadja, midőn az egyes tudatelemek összekötőkapcsának s a tudat lényeges alapjának az emlékezetet állítja oda.³ Tarde is azt mondja: »Sans la conscience pas de mémoire; et sans la mémoire pas de conscience.«⁴

Hogy az emlékezet szerepe csakugyan ilyen, legjobban megláthatjuk, egy közösségi tudattal nem, vagy csak tökéletlenül bíró emberösszesség, a tömeg mozgásainál. A tömeget alkotó egyes, mint mondtuk, tudatos, és tudatos mozgásokat, cselekvéseket végez. Emlékezik s emlékképei s kísérő érzései által meghatározott akarati folyamat áll benne elő. A sok egyes tudata, s emlékképei mégis épen a szervezethez, tehát a megfelelő asszociatív egymásrahatásra való képessé tétel hiánya folytán izoláltan maradnak, az egész összehatás folytán öntudatlan mozgás jó létre, emlékképek s érzések által nem szabályozott mozgás, a mely esetleg katasztrófákra vezet. Mindarról minden egyes tudott, de nem volt oly berendezés, mely az egyes pszichékben kiképződő tudattartalmak oly egymásrahatását tette volna lehetővé, a mely az egész cselekvésére kihasson s azt meghatározza. Az egyesekben előállott emlékképek az egész mozgására nem hatnak. És épen ez történik meg minden jól funkcionáló szervezetű emberösszességénél.

Ha tehát az egyéni tudatok oly organizációja áll elő, a melyben az összességnek, bár különböző mértékű s fokú, behatása alatt tudattartalom alakíttatik ki valamely, vagy egyszerre több agyvelőben s ezen organizáció ezen s az egészre kiható mozgásbeli

¹ „In unsern Entschlüssen und Willensakten tritt die reale Einheit unsers Selbst auf die ausgeprägteste Weise hervor.“ Höfding, i. m. 422. 1. Majd: Die Psychologie des Willens umspannt daher eigentlich das gesammte Gebiet des Bewusstseinslebens. Die speciell sogenannten *Willenserscheinungen* bezeichnen nur den Gipfel eines Prozesses, der sich über das ganze Bewusstseinsleben erstreckt. 435. 1.

² L. Höfding: Psychologie. 398. 1.

³ U. o. 62. 1.

⁴ Tarde: La Logique sociale. 122. 1.

*reactiót tesz lehetővé és biztosít, akkor objektív ismérvek alapján ott tudatot és pedig összességi tudatot kell konstatálnunk.*¹

37. Azt vethetné mindezek ellen valaki, hogy ennél fogva a mikor egy vasfegyelem alatt tartott sereg vagy zsványbanda is, mely egy ember akaratának vakon engedelmeskedik, ezen akaratnak megfelelő mozgást végez, a sereg, a zsványbanda is tudattal bír, tudatos ösztönösségnek kellene tartani, pedig a föltett esetekben világos, hogy egy ember egyéni tudata és akarata érvényesül az engedelmességgel jelzett lelki állapot útján. Hát itt mindenekelőtt distingválunk kell. Ha azt a puztán és merőben abstrakte lehetséges esetet tesszük föl, hogy a vezér senkinek és semminek (a sereg részéről) befolyása alatt nem áll, hogy a vak engedelmességnek abszolút, semmi által meg nem ingatható teljessége van meg a seregben, úgy, hogy a vezér vele mint egy pontosan functionáló géppel bánhat, ilyen csak feltevésben létezhető körülmények közt egyszerűen azt kellene mondanunk, hogy nincs is ösztönösség, nincs is közösségi tudat, hanem egy egészen izolált egyéni tudatnak s akaratnak más emberekre való hipnotikus jellegű átvitelével állunk szemben. És csakugyan a feltett eset csakis hipnotikus szuggesztióknak volna minősíthető, ha előállhatna. Minden más esetben a közösségi tudatnak, habár különböző fokon való kialakulását kell látnunk. Mert nem szabad elfelejtenünk, hogy a tudattartalom, vagyis a bizonyos mozgás vagy akaratni folyamat előkészületi stádiumában felmerülő vagy oda vont s hatást gyakorló emlékképek az ösztönösség részéről jövő hatások eredményeképp kell, hogy előálljanak, hogy ösztönösségi tudatról szólhassunk. Ez az ösztönösség mindenestre különböző fokú lehet és e szerint lesz a közösségi tudat is különböző fokú; hiszen sokszor említettük, hogy az egyéni tudattól, mint egységtől számítva, mely maga is közösségi hatások eredménye, egész sora vezet a különböző összekapcsolódásoknak és ebből eredő tudatállapotoknak az ösztönösségi tudat fejlettebb stádiumához. A seregben is, ha a fentemlített hipnotikus állapottól eltekin-tünk, a hadvezérnek bizonyos magatartást kell követni a sereg-re való tekintettel; figyelembe kell venni elhatározásánál annak

¹ *Ratzenhofer*, bár elismeri a társas akarat létezését szemben az egyénnel, s azt mondja: was für den einzelnen sein Wille ist, ist für das Socialgebilde der Socialwille, mégis csodálatosképp tévesnek tartja, hogy némelyek ezen kölcsönhatásból „Völkerpsychologie”-ra következtetnek, (i. m. 296. 1.)

hangulatát, pszichológiai állapotát stb., s minél inkább van így kölcsönhatás az egyes psychék közt azon pszichológiai tartalom előállításánál, a mely az egész mozgására meghatározó lesz. annál inkább kell szólnunk az összességi tudat fejlettebb állapotáról, vagyis az összetételnek külön pszichológiai eredményeiről.

Mindezekből az is következik, hogy míg egyrészt az összesség lelki tevékenységénél oly momentumokat figyeltünk meg, s emeltünk ki, a melyek világosabban föltüntetetik, hogy az összesség lelki tevékenységei az alkotó egyesek összműködéséből s részvételével állnak elő és így jobban kiemelik, hogy az eddig egyéninek látszó és inkább csak konvenczióból összességinek mondott működések igazán összességek: addig másrészt a másik irányban is kell egy lépést tennünk, hogy az összességi lelki életet az egyénivel összemérni tudjuk.

T. i. le kell szállnunk az egyéni lelki élet zárt lényegi egységének felfogásáról arra az objektív szemléletre, a mely abban is, az alanyi egységérzéstől eltekintve, összetevődést, lelki elemek egymásrahatásának eredményét látja. És így egyrészt az u. n. ö[^]szességi lelki jelenségeknek nagyobb mértékben az összességre való vonatkoztatásával, másrészt az egyéni pszichológiának nagyobb szétszórásával a kettő találkozik¹ és lelki folyamatok különböző mértékű összetételeinek jelentkeznek, hol a különbség csak abban van, hogy a ki mindezeket felfogja s vizsgálja, az emberi egyén, a lelki folyamatoknak csak azon színvonaláról tud közvetlen érzés útján számot adni, a mely az egyéni színvonal; a többiről, (állati pszichologia, összesség psyché) csak objektív ismérvekből való következtetés útján, s így a dolog természete szerint tökéletlenül, bár az objektív jelenségek ilyenek föltételezésére utalják.

39. Némelyek az összességek (illetőleg ők csak a társadalomról szólnak) lelki egységét cs tudatát azon az alapon akarják megállapítani, hogy az embernél is az érzés decentralizálva van az egész testben, s így ott sem oly egységes a lelki élet s így az egyén s a társadalom lelki egysége közt a különbség nem oly nagy. Így már Espinas, Lewesre hivatkozva, így foglalja össze következtetéseit: Ce n'est pas le cervean, c'est

¹ L. mindezekre Hegedűs találó fejtegetéseit. A szociológia sark-tétele. 53. 1.

*l'homme qui pense et qui sent.*¹ S ez alapon úgy tartja, hogy az agy velő csak épen igen nagy mértékben koncentrált magában oly tulajdonságot, mely szétszórtan mindenütt meg van az élő szervezetben. S így esik az a vélt ellentét a társadalmi test és az egyéni test közt, melynél fogva az elsőnek minden része érző, míg a másinak csak némely része. Épúgy Fouill, bár maga nem fogadja el a társadalom lelki egységét, úgy állítja oda a tételt, hogy a ki azt bizonyítani akarja, annak két bázisra kell helyezkedni: hogy az egyéni tudat is egy kollektív tudat, összetett valami, s viszont a társadalmi tudat egy valóságos lelki egység.² Sokban közel áll e methodushoz a Hegedűs Loránté is, a kinek a társadalmi tudatról adott meghatározásával alább foglalkozom.

A gondolatmenetre nézve meg kell jegyezni, hogy ez csak akkor használható fel, ha a lelki életben szereplő öntudatlan momentumokat akarjuk, helyesebben tudnók figyelembe venni. Kétségtelen, hogy az embernél is az öntudatlannak túlon túl nagy szerepe van lelki életében, csak hogy azt mi nyomozni alig vagyunk képesek. De hatását érezteti, hozzátartozik lelki életéhez. Ez a mi kérdésünk szempontjából is fontos momentum annyiban, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy téves az egyéni lelki életet is kizárólag a tudatra alapítani, illetőleg a tudatossal azonosítani. És így ép oly igazolatlan az összességek lelki élete meglétének egyedüli próbájául a közösségi tudatot vagy pláne annak bizonyos, a fejlettebb egyénnel felérő színvonalat venni. Ámde viszont kétségtelen, hogy a mennyiben a közösségi tudatjelenségeket vizsgáljuk, a sejtekben decentralizálódott »ézés« analógiája nem használható; mert azt senki sem állíthatja, hogy az egyénnél a tudat az egész testben volna eloszolva. Másrészt erre nincs is szükség, mert a tudat a társadalom testében sincs jobban decentralizálva. Ezen kívül még az is figyelembe veendő, a mit többször hangsúlyozunk, hogy az egyes egyének tudata nem azonosítható a társadalmi tudattal, mert mint másutt látjuk, az egyénileg tudatos társadalmilag öntudatlan lehet. És így nincsen szükség annak bizonyítására, hogy az egyénben is decentralizálva van a tudat, mint a társadalomban, mert sem az egyénben, sem a társadalomban, helyesebben az összességekben, nincs is decentralizálva, hanem mindkettőben különböző fokra emelkedhetik a szerint, a mint

¹ I. m. 138. 1. jegyz.

² *La science sociale contemporaine.* 213. 1.

teljesebb vagy kevésbé teljes kapcsolódást, vagyis a szervezetbe foglalt több vagy kevesebb eleme kapcsolódását jelenti.

40. Hegedűs már most a társadalmi öntudatot¹ úgy határozza meg, hogy az »nem egyéb mint azon viszonyoknak az összessége, a melyek egyazon társadalomban levő egyének közt, együttélésük következtében, kifejlődtek s melyek több vagy kevesebb határozottsággal s kisebb-nagyobb állandósággal a társadalomra vannak vonatkoztatva.«² E felfogását támogatja az egyéni pszichológia analógiájával, a hol az öntudat szintén nem más, mint az egyugyanazon szervezetben jelentkező pszichikai viszonyok egybekapcsolódása. De éppen ez analógia mutatja a társadalmi öntudatra nézve adott meghatározásának elfogadhatlanságát. Az egyéni öntudat nem az egyéni szervezet összes alkatelemeinek kapcsolódása: hanem a lelki jelenségeknek: vagyis azoknak, a melyek az egyéni szervezet azon részében jelentkeznek, melyben alanyi oldalról felfogva, a lelki jelenségek lefolynak. Egész tömege a hatásoknak, melyeket idegrendszerünk elszenved, nem lesz érzetté, nem kerül be a tudatba.

A szervezett összességeknél hasonlóképen. És itt mindig külön kell választani az egyénileg tudatost az összességileg tudatostól. És éppen ott van a hiba, hogy meghatározásában Hegedűs ezt figyelembe nem vette; a mi szorosán összefügg álláspontjának másik hibájával, hogy ő a lelki életre való külön organizációt figyelembe kevésbé veszi. Társadalmi tudatról s lelki életről arra való külön organizáció nélkül szólni sem lehet. S ha az organizált társadalom egész lelki életét figyelembe vesszük az érzetektől kezdve a tudatos mozgásig, a cselekvésig, akkor a társadalmi tudattartalmat csak *ezek* összefüggő összességében, tehát abban láthatjuk, a mi társadalmi, összességi akaratnak (akár belső figyelemkép jelentkező, akár külső mozgásban kifejlődő legyen) lelki elemei közt szerepel.

A társadalom egyéneinek mindenféle viszonylata nem tartozik bele a társadalom tudatába, ép oly kevésbé, mint az egyéni szervezet egyes részének igen sok kapcsolódása és egy-

¹ Magyar terminológiánk ingatagsága folytán sok zavar áll elő. Az öntudatnál sem tudja az ember, hogy tudatosságot, tudatot egyszerűen, akar-e jelenteni, vagy az „én” tudatát. Hegedűsnél, úgy látom, „Bewusstsein” jelent, ámde igen sokszor áttér ugyanazon okoskodási menetben a Selbstbewusstsein-ra, az én tudatára; a mi pedig szerintem, másodrendű fontosságú a tudat, tudatosság kérdése mellett.

² A szociológia sarktétele. 72. 1.

máshatása, például a gyomornedvek milyen kiválasztása, a máj ilyen vagy amolyan funkcionálása nem tudattartalom. Készséggel elismerem, hogy ezek alkalmasak a tudat érzelmi részét színeznire, módosítani, vagyis hatnak rá, de a tudatot nem teszik ki, egyszóval nem tudatosak. Ép így az egyének viszonyainak legnagyobb tömege is, ha egyénileg tudatos is, bár Hegedűs meghatározásában azt sem kívánja, az összesség tudatát nem teszi ki. Azt oly lélektani momentumok, érzetek, érzelmek összekapcsolódásai teszik ki, melyek az *egészre* vonatkoznak, az *egészéi*, vagyis oly ponton, oly szervben jelentkeznek, mely összességi és épen szervi mivoltánál fogva összességi hatások vételére s továbbítására képes. Egy kis tót faluban leég a paraszt háza; ott a szomszédok odafutnak és oltanak. Mindez az összesség tudatában nem szereplő viszonylata egyesek tudattartalmának. Csak a mennyiben mind központibb szerveket ér e benyomás, s így a képzetek, ítéletek s felkeltett érzelmekből álló ezen tudattartalom mind szélesebb körű más összességi tudattartalommal jut kapcsolatba, s ily alapú összességi mozgási reakcióknak lesz egyik motívuma, fogjuk azt (az összességre nézve) tudatosnak és pedig a mondott körülményeknek különböző fokban meglétele szerint különböző fokban tudatosnak minősíthetni. A tudatosság különböző foka s mértéke, mint már említettük, s Hegedűs is helyesen említi, az egyéni pszichológiában is szerepel, s így nem alterálja az egyéni s összességi tudat egyező természetét; legfeljebb mivel az összességi tudatjelenségek a mi nézőpontunkról szemlélve természetesen lazábbaknak, széjjel-állóbbaknak mutatkoznak, a tudatosság színvonalának különbözőségei is sokkal inkább feltűnnek s észrevehetőek általunk egy emberösszesség, mint egy egyén lelki életében.¹

41. A társadalmi öntudat létezése ellen érvelve Fouillée felteszi a kérdést: hol van, hol székel az az öntudat? Vagy a társadalom fejében vagy minden tagjában. Elveti azt a feltevést, hogy a fejedelem volna az öntudat szerve; nem talál rá alapot. Az egyesekben van? Igen, mondja, képletesen szólva, de tulajdonképpen nem. A mint a francziáknak nincsen egyetlen és ugyanazon agyvelejük, épugy nincsen egyetlen és ugyanazon öntudatuk sem. Szerinte azért egységes az öntudatunk, jóllehet összetétel eredménye s agyvelőnk osztható, mert az egyes sejteknek nincs önálló öntudatuk. Viszont miért nincs a társa-

¹ L. Hegedűs, i. m. 72. 1.

dalomnak egységes öntudata? Mert egyes részeinek különálló erős öntudatuk van.

Nyilvánvaló, hogy ez tarthatatlan okoskodás. Az összesség alanyi érzéseiről nekünk, egyeseknek ép úgy nem lehet közvetlen tudomásunk, mint a sejtéről sem. Sőt nem is szükséges feltennünk, hogy a miénkhez hasonló kvalitású érzései legyenek az összességnek vagy a sejtnek. És épúgy, a mint nem érezhetjük a sejt (bizonyára más fokú s jellegű) tudatát, épúgy nem érezhetjük az összességét sem. S így az alanyi érzés útján e kérdéshez hozzá nem férközhetünk; sem nem támadhatjuk, sem nem támogathatjuk. És így nem állíthatjuk, hogy azért van egységes öntudatunk, mert a sejteknek külön nincs öntudatuk, mert ezt egyszerűen nem tudjuk.

De azután az egyén egységes öntudatáról, mint valami rocher de bronze-ról csak nem lehet szólni akkor, a mikor valamely szer alkalmazása vagy erőművi behatás folytán az öntudatot vagy a tudatot is szétrombolhatjuk, a nélkül, hogy izolált lelki folyamatok megszűnnének. És végre: hol székel az összesség! öntudat? Objektíve ott, a hol s a mely ponton az összesség részéről jövő hatások tudatos összességi cselekvések motívumaivá tétetnek. Rendszerint nem lehet egy embert ilyennek odaállítani, mert rendszerint többek együttműködése, együtthatása fogja ezt végezni, de el lehet képzelni egyet is (a kinek akarata nélkül a mozgási apparátus nem működhetik), s akkor legalább is oly jogosultsággal állíthatjuk az összesség öntudata székhelyének és azonosíthatjuk tudatát az összesével, mint a hogy egy közepes agyvelejű embernél fellépő öntudati állapotot annak minősítünk és thaliansát öntudati szervnek. Csak azt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyénnél is mily tömege a lelki folyamatoknak folyik le a tudat küszöbe alatt; s ha itt ezért mégis beszélhetünk egyéni lelki életről s tudatról, nem látom át, hogy az összességnél a tudatra nem jutó vagyis nem a tudat szerve által vagy útján készített összesség! lelki folyamatok miért zárnák ki összességi lelki élet és tudat feltételezését.

12. Az összességi tudat kérdésétől némileg külön álló az összességi *én* tudatának (a szoros értelemben vett öntudatnak) a kérdése.

Itt mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy ez a kérdés aránylag másodrendű fontosságú az egész problémára nézve. Az *én tudat* nem alapja a lelki életnek, hanem csak produk-

tuma annak.¹ Továbbá figyelembe veendő, hogy egészséges állapotában, tudatos lelki életünk legnagyobb részében az »én« tudatra nem jó. Csak a reflektálás, bölcsekedés, vagy egyéniségünk megtámadása esetében kerül ez érzés (én azt tartom »képzet« is) az »én«, apperceptiónk körébe. Ugy, hogy rendes körülmények közt az az összefoglalás, a melyet tudatnak nevezünk, s vele kapcsolatban az »én« érzés nem is tudatos. A lelki élmények összekapcsolódása, a tudat rendszerint öntudatlan, bármily paradoxnak tűnjék is föl ez állítás. És így a tudatos lelki élet folyik azon kísérő alanyi érzés tudatban léte nélkül, hogy ezt *én* cselekszem, *én* gondolom. S mégis tudatos lelki élet. Ennélfogva ily tudatos lelki élet a társadalomnál is elképzelhető az *én* érzés világos apperceptiója nélkül is. De ettől eltekintve, a mennyire e kérdésben, vagyis az öntudat meglétének felismerésénél az alanyi érzéstől, azon érzéstől, mely a különböző lelki (különösen akarati) folyamatokat egységbe foglalja s tulajdonképen az »én«-t kiteszi, abstrahálni lehet, (mert mint már emiittettük, az egésznek azt az érzését mi, az alkatelem, átérezni nem tudjuk) tehát ettől eltekintve, az összes objektív ismérvek egy összesség! *én* tudat megléteié mellett bizonyítanak.

Az öntudat csak successive fejlődik ki a kisgyermeknél,² épügy a kezdetleges szervezetű összességénél, értve itt kezdetleges szervezet alatt az összességi életre való szervezkedést, nem egy embercsoportban levő esetleg magasfoku hatalmi szervezkedés pl. egy despotiában, a hol azonban közösségi életre való szervezkedés igen alacsony lehet.

Az én képzete többféle stádiumban levő lehet. Az egység, az összetétel nem abszolút, hanem mindig relativ és küzdelmes, és ez különösen az öntudati élet elején látszik, a mikor elszórt, izolált érzetek, ösztönök lépnek föl, minden belső összefüggés nélkül.⁸ így van ez együtt élő embercsoportban is, míg a közösségi szervezkedés a kellő fokot el nem éri. A csoport egy részének actiójáról a másik semmit sem tud, vagy más össze nem függő, esetleg ellentétes actiót végez stb. Es a mint az egyéni életben is a folytonos tevékenység emléke alapítja meg az én képzetét s erősíti, úgy az összességénél is a történelem. Hogy a fejlett

¹ Das Selbstbewusstsein ruht . . . auf einer Reihe psychischer Vorgänge: es ist ein Erzeugniss, nicht die Grundlage dieser Vorgänge . . ." Wundt: Grundriss. 266. 1.

² L. U. o. 265. 1.

³ Höfding, i. m. 171. 1.

emberösszességeknől az egészre vonatkozó én képzete meg van, azt mindenki elismeri, arra bővebben kitérni fölösleges volna. Csak azt állítják a közösségi lelki élet tagadói, hogy az éppen az egyes egyéneknél az összességről előállott képzet, egyszerűen az egyéni psyche tartalma.¹ Erre meg kell jegyeznünk, hogy az bizonyos és már többször említettük is, miszerint az emberi, (egyéni) agyvelőkön kívül való lelki életet az összességben sem találunk. Mi csak azt állítjuk, hogy ezen egyéni agyvelők bizonyos összekapcsolódása, egymásra való hatásképességek oly eredményt hoz létre, mely hasonló jellegű az egyéni psychékben előálló összetevődésekkel.

És miután ezeket külön az egyén lelki életének nevezzük és tartjuk, úgy ép oly jogosultsággal kell azt az inter-individuális összetevődést az összesség lelki életének s lelki életjelenségeinek minősítenünk, mint a minővel az inter-czellularis összetevődést egységnek, az egyén lelki életének tarthatjuk. És hogy ez realiter így van, mutatja az, hogy ezen egymásrahatás és egymással kapcsolatban léte lélektani eredményei az egésznek oly mozgását, oly cselekvését hozzák létre, melynek intellektuális motívumai közt az összességnek mint egységnek a képzetét, s az arra vonatkoztatott érzelmeket, affektusokat találjuk. S minél fejlettebb, tökéletesebb a közösségi szervezkedés, vagyis minél változatosabb mértékben s módon s minél több tagja részéről válik lehetővé az összhatás, annál tisztábban válik ki, mint ez összhatások eredménye, mint az összesség! működések motívumai közt szereplő összefoglaló, s az egyesektől annál inkább külön vált, az összességi én.

¹ Nem helyes szerintem a kérdés feltevése Fouilléenál (*La science sociale contemporaine*. 1880. 210. 1.) hogy t. i. .... la conscience que les citoyens ont de la société peut-elle être prise pour une conscience collective que la société aurait d'elle méme, auquel cas il faudrait dire que la société a un *oúí*, au moins virtuel?" Nem helyes, mert nem az egyes polgároknak tudatát a társadalomról kell úgy venni, mint a társadalomnak magamagáról való tudatát, hanem azon szervezkedés folytán előállott tudatot, melyre épen egy-egy összesség jutott.

TARTALOM.

I. Áttekintés. Néhány elmélet	3
II. A tömeg	26
III. Szervezett összességek.....	39
IV. Az összességi lelki élet minősítése.....	54